

T.C.

NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

**ÖZBEK TÜRKÇESİNDE FİİL: UÇKUN NAZAROV'UN
ROMANLARI ÖRNEĞİ**

Yüksek Lisans Tezi

Sedef GÖKCE

Danışman

Doç. Dr. Filiz Meltem ERDEM UÇAR

Nevşehir

Ağustos 2023

T.C.

NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

**ÖZBEK TÜRKÇESİNDE FİİL: UÇKUN NAZAROV'UN
ROMANLARI ÖRNEĞİ**

Yüksek Lisans Tezi

Sedef GÖKCE

Danışman

Doç. Dr. Filiz Meltem ERDEM UÇAR

Nevşehir

Ağustos 2023

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Tezi Hazırlayan

Sedef GÖKCE

TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK

Özbek Türkçesinde Fiil: Uçkun Nazarov'un Romanları Örneği" adlı Yüksek Lisans tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Sedef GÖKCE

Danışman

Doç. Dr. Filiz Meltem ERDEM UÇAR

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı Başkanı

Prof. Doç. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ

KABUL VE ONAY SAYFASI

Filiz Meltem ERDEM UÇAR danışmanlığında Sedef GÖKCE tarafından hazırlanan “Özbek Türkçesinde Fiil: Uçkun Nazarov’un Romanları Örneği” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

..... / ..... / .....

JÜRİ

İMZA

Danışman :.....

Üye :.....

Üye :.....

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun ..... / ..... / ..... tarih ve ..... sayılı Kararı ile onaylanmıştır.

..... / ..... / .....

.....

Enstitü Müdürü

TEŐEKKÖR

Yüksek Lisans bitirme tezimin yazımı sırasında büyük bir sabırla tezimle ilgilenen bilgisini ve emeğini esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Filiz Meltem Erdem Uçar'a ve hiçbir zaman desteğini esirgemeyen canım eşime çok teşekkür ederim.

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE FİİL: UÇKUN NAZAROV’UN ROMANLARI ÖRNEĞİ

Sedef GÖKCE

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans, Ağustos
2023

Danışman: Doç. Dr. Filiz Meltem ERDEM UÇAR

ÖZET

Dünyada varlık ve hareket olmak üzere iki unsur bulunmaktadır. Varlık ve kavramlar isimler ile karşılanırken hareketlerin dildeki karşılıkları fiillerdir. Varlıkların yapmış olduğu işi, oluşu ya da hareketi, birbirinden farklı ekler alarak zamana ve şahsa bağlı şekilde anlatan kelimeler olan fiiller, cümle kuruluşunun ana ögesi olsa da cümle içerisindeki diğer kelimeler ile bir anlam bütünlüğü oluşturmaya, onlarla anlam ilişkisi kurmaya mecburdur. Fiilin cümle içerisinde kurduğu ilişkileri belirleyen birden fazla etken olup bunlar fiilin yapısal özelliği, cümledeki konumuna göre almak durumunda olduğu kip, zaman ve kişi ekleri olarak sıralanabilir.

Türk literatüründe fiilin dilin sistematik işleyişindeki konumunun belirlenmesi adına pek çok değerli çalışma yapılmıştır. Çalışılan metinlerin Türk dilinin farklı lehçelerinden alınan metinler üzerine olması, yapılan çalışmaların değerini daha da önemli kılmaktadır. Bu amaç doğrultusunda Özbek yazar Uçkun Nazarov’un *Chayon Yili* ve *Paymona* adlı romanları üzerine yapılan bu tez çalışmasında adı geçen romanlardaki fiiller, yapı ve işlevleri bakımından incelenirken aynı zamanda Türk lehçeleri arasında oluşturulan köprüye küçük de olsa bir taş koyabilmek böylece Türk dünyasının birlik ve bütünlüğüne ufak bir katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

Çalışma, *Giriş*, *İnceleme* ve *Sonuç* olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. *Giriş* bölümünde Özbek Türklerinin tarihi, Özbek Türkçesi ve edebiyatının tarihî gelişimi ve incelenen romanların yazarı Uçkun Nazarov hakkında bilgi verilmiş, *İnceleme* bölümünde romanlardan tespit edilen fiiller, yapıları ve fiil çekiminde aldıkları kip, zaman ve şahıs ekleri bakımından ayrıntılı bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. İnceleme esnasında detaylı literatür taraması sonucunda ulaşılan pek çok önemli araştırmacının fiil hakkında yapmış olduğu çalışmalardan yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Özbek Türkçesi, Uçkun Nazarov, fiil.

**VERB İN UZBEK TURKİSH: THE EXAMPLE OF UÇKUN NAZAROV'S
NOVELS**

Sedef GÖKCE

**Neveşehir Hacı Bektaş Veli University, Institute of Social Sciences
Department of Modern Turkish Dialects and Literatures, Master of Arts,
August 2023**

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Filiz Meltem ERDEM UÇAR

ABSTRACT

There are two elements in the world: being and movement. While entities and concepts are met with nouns, the equivalents of movements in language are verbs. Although verbs, which are words that describe the work, occurrence or movement of beings depending on time and person by taking different suffixes from each other, are the main element of sentence construction, they are obliged to form a semantic integrity with other words in the sentence and to establish a semantic relationship with them. There are more than one factor that determines the relationships that the verb establishes in the sentence, and these can be listed as the structural feature of the verb, the mood it has to take according to its position in the sentence, the tense and the person suffixes.

In the Turkish literature, many valuable studies have been carried out in order to determine the position of the verb in the systematic functioning of the language. The fact that the studied texts are based on texts taken from different dialects of the Turkish language makes the value of the studies even more important. For this purpose, in this thesis on the novels *Chayon Yili* and *Paymona* by the Uzbek writer Uçkun Nazarov, while the verbs in the mentioned novels are examined in terms of their structure and functions, at the same time, being able to put a small stone on the bridge formed between Turkish dialects, thus contributing to the unity and integrity of the Turkish world. intended to make a contribution.

The study consists of three parts: Introduction, Review and Conclusion. In the introduction part, information is given about the history of Uzbek Turks, the historical development of Uzbek Turkish and literature and the author of the novels, Uçkun Nazarov. During the examination, the studies of many important researchers about the verb, which were reached as a result of detailed literature review, were used.

Keywords: Uzbek Turkish, Uçkun Nazarov, verb.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	ii
TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY SAYFASI	iv
TEŞEKKÜR.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xiv
TABLolar LİSTESİ.....	xv
GİRİŞ	1
A.ÇALIŞMANIN TANITIMI	1
B.ÖZBEK TÜRKLERİNİN TARİHİ	2
C.ÖZBEK TÜRKÇESİ VE EDEBİYATI	5
D.UÇKUN NAZAROV (1934-2016).....	10
E. ALFABE.....	13

BİRİNCİ BÖLÜM

FİİL (Fe'l)

1.1.Yapıları Bakımından Fiiller	16
1.1.1. Basit Fiiller (Sodda Fe'llar)	16
1.1.2. Türemiş Fiiller (Yasalğan Fe'llar)	17
1.1.2.1. Fiil Yapma Ekleri (Fe'l Yasovçi Qoshimchalar)	18
1.1.2.1.1. İsimden Fiil Yapma Ekleri (Otdan Fe'l Yasovchi Qoshimchalar)	
.....	18
1.1.2.1.1.1. +A-	18
1.1.2.1.1.2. +Ar-.....	19
1.1.2.1.1.3. +Ay- (<+A-y- < +A-d-).....	19
1.1.2.1.1.4. +DA-	19
1.1.2.1.1.5. +K-, +IK-, +UK-.....	20
1.1.2.1.1.6. +lA-.....	20

1.1.2.1.1.7. +lAn- (<+lA-n-)	20
1.1.2.1.1.8. +lAş- (< +lA-ş-)	21
1.1.2.1.1.9. +rA-	21
1.1.2.1.2. Fiilden Fiil Yapma Ekleri (Fe’ldan Fe’l Yasovchi Qoshimchalar)	
.....	21
1.1.2.1.2.1. -A-	21
1.1.2.1.2.2. -Ar-	21
1.1.2.1.2.3. -DUr-	22
1.1.2.1.2.4. -GUz-, -KUz-	22
1.1.2.1.2.5. -l-	22
1.1.2.1.2.6. -mA-	23
1.1.2.1.2.7. -n-	23
1.1.2.1.2.8. -r-	24
1.1.2.1.2.9. -ş-	24
1.1.2.1.2.10. -t-	24
1.1.2.1.2.11. -z-	25
1.1.3. Birleşik Fiiller (Qoshma Fe’l)	25
1.1.3.1. Bir İsim ve Bir Yardımcı Fiilden Oluşan Birleşik Fiiller	25
1.1.3.1.1. İsim + bér-	26
1.1.3.1.2. İsim +bo’l-	26
1.1.3.1.3. İsim + ét-	26
1.1.3.1.4. İsim + kı1-	26
1.1.3.1.5. İsim+ ko’r-	26
1.1.3.1.6. İsim+ol-	27
1.1.3.1.7. İsim+sol-	27
1.1.3.1.8. İsim+saqla	27
1.1.3.2. Zarf-Fiil Eki Almış Esas Fiil ile Bir Yardımcı Fiilden Oluşan Birleşik Fiiller	27
1.1.3.2.1. Asıl Fiil+Ol- “Almak” Fiili	27
1.1.3.2.2. Asıl Fiil+Ber-/Ver- “Vermek” Fiili	28
1.1.3.2.3. Asıl Fiil+Ko’r- “Görmek” Fiili	28
1.1.3.2.4. Asıl Fiil+Tur- “Durmak” Fiili	29
1.1.3.2.5. Asıl Fiil+Qol- “Kalmak” Fiili	29

1.1.3.2.6. Asıl Fiil+Ket- “Gitmek” Fiili:	30
1.2.Fiil Çekimi	31
1.2.1.Fiilde Şahıs (Shaxs – Son Qo’shimchalari)	31
1.2.1.1.Birinci Tip (Zamir Kökenli) Şahıs Ekleri (I. Tip Shaxs-Son Qo’shimchalari).....	32
1.2.1.2.İkinci Tip (İyelik Kökenli) Şahıs Ekleri (II. Tip Shaxs-Son Qo’shimchalari).....	33
1.2.1.3. Üçüncü Tip (Emir Çekiminde Kullanılan) Şahıs Ekleri	34
1.2.2. Fiilde Kip (Fe’l Mayllari)	35
1.2.2.1. Bildirme (Haber) Kipleri (Xabar Mayli).....	35
1.2.2.1.1. Görülen Geçmiş Zaman (Anıq O’tgan Zamon).....	35
1.2.2.1.1.1. Görülen Geçmiş Zamanın Olumlu Çekimi.....	35
1.2.2.1.1.1.1. I. Teklik Şahıs: -dim.....	36
1.2.2.1.1.1.2. II. Teklik Şahıs: -ding	36
1.2.2.1.1.1.3. III. Teklik Şahıs: -di	36
1.2.2.1.1.1.4. I. Çokluk Şahıs: -dik	38
1.2.2.1.1.1.5. II. Çokluk Şahıs: -dingiz	38
1.2.2.1.1.1.6. III. Çokluk Şahıs: -dilar.....	39
1.2.2.1.1.2. Görülen Geçmiş Zamanın Olumsuz Çekimi.....	39
1.2.2.1.1.2.1. I. Teklik Şahıs:	39
1.2.2.1.1.2.2. II. Teklik Şahıs:	39
1.2.2.1.1.2.3. III. Teklik Şahıs:	39
1.2.2.1.1.2.4. I. Çokluk Şahıs:	40
1.2.2.1.1.2.5. II. Çokluk Şahıs:	40
1.2.2.1.1.2.6. III. Çokluk Şahıs:	40
1.2.2.1.2. Duyulan Geçmiş Zaman (O’tgan Zamon Eshitilganlik Shakli) ..	40
1.2.2.1.2.1. Duyulan Geçmiş Zamanın Olumlu Çekimi	40
1.2.2.1.2.1.1. Birinci Tip: -gan, -kan, -qan.....	41
1.2.2.1.2.1.1.1. I. Teklik Şahıs: -gan/-kan/-qan-man.....	41
1.2.2.1.2.1.1.2. II. Teklik Şahıs: -gan/-kan/-qan-san	42
1.2.2.1.2.1.1.3. III. Teklik Şahıs: -gan/-kan/-qanØ	42
1.2.2.1.2.1.2. İkinci Tip: -(i) btir, -(u)btur.....	42
1.2.2.1.2.2. Duyulan Geçmiş Zamanın Olumsuz Çekimi	43

1.2.2.1.3. Geniş Zaman (Hozirgi-Kelasi Zamon).....	43
1.2.2.1.3.1. Geniş Zamanın Olumlu Çekimi.....	43
1.2.2.1.3.1.1. I. Teklik Şahıs: -r-man, -ar-man, -ur-man, -aram	43
1.2.2.1.3.1.2. II. Teklik Şahıs: -r-san, -ar-san, -ur-san.....	44
1.2.2.1.3.1.3. III. Teklik Şahıs: -r, -ar, -urØ.....	44
1.2.2.1.3.1.4. I. Çokluk Şahıs -r-miz, -ar-miz, -ur-miz	44
1.2.2.1.3.1.5. II. Çokluk Şahıs: -r-siz, -ar-siz, -ur-siz	44
1.2.2.1.3.1.6. III. Çokluk Şahıs: -rlar, -arlar, -urlar.....	44
1.2.2.1.3.2. Geniş Zamanın Olumsuz Çekimi.....	45
1.2.2.1.4. Şimdiki Zaman (Hozirgi Zamon)	45
1.2.2.1.4.1. Şimdiki Zamanın Olumlu Çekimi.....	45
1.2.2.1.4.1.1. Birinci Tip	45
1.2.2.1.4.1.1.1. I. Teklik Şahıs: -a/-y-man.....	46
1.2.2.1.4.1.1.2. II. Teklik Şahıs: -a/-y-san	46
1.2.2.1.4.1.1.3. III. Teklik Şahıs: -a/-y-di.....	46
1.2.2.1.4.1.1.4. I. Çokluk Şahıs: -a/-y-miz	47
1.2.2.1.4.1.1.5. II. Çokluk Şahıs: -a/-y-siz	47
1.2.2.1.4.1.1.6. III. Çokluk Şahıs: -a/-y-di-lar	47
1.2.2.1.4.1.2. İkinci Tip.....	47
1.2.2.1.4.1.2.1. I. Teklik Şahıs: -yap-man	47
1.2.2.1.4.1.2.2. II. Teklik Şahıs: -yap-san	47
1.2.2.1.4.1.2.3. III. Teklik Şahıs: -yapti	48
1.2.2.1.4.1.2.4. I. Çokluk Şahıs: yap-miz.....	48
1.2.2.1.4.1.2.5. II. Çokluk Şahıs: -yap-siz.....	48
1.2.2.1.4.1.2.6. III. Çokluk Şahıs: -yapti-lar	48
1.2.2.1.4.2. Şimdiki Zamanın Olumsuz Çekimi	48
1.2.2.1.5. Gelecek Zaman Kipi (Kelasi Zamon).....	49
1.2.2.1.5.1. Gelecek Zaman Olumlu Çekimi	49
1.2.2.1.5.1.1. Birinci Tip: -A, -y	49
1.2.2.1.5.1.2. İkinci Tip: -ayotgan/ -adigan.....	50
1.2.2.1.5.2. Gelecek Zamanın Olumsuz Çekimi.....	50
1.2.2.1.5.2.1. I. Teklik Şahıs:	51
1.2.2.1.5.2.2. II. Teklik Şahıs:	51

1.2.2.1.5.2.3. III. Teklik Şahıs:	51
1.2.2.1.5.2.4. I. Çokluk Şahıs:	52
1.2.2.1.5.2.5. II. Çokluk Şahıs:	52
1.2.2.1.5.2.6. III. Çokluk Şahıs:	52
1.2.2.2. Tasarlama (Dilek) Kipleri (Xabar Maylidan Boshqa Mayllar).....	52
1.2.2.2.1. Dilek-Şart Kipi (Shart Mayli).....	52
1.2.2.2.2. Emir Kipi (Buyruq Mayli).....	54
1.2.2.2.2.1. I. Teklik Şahıs: -(a)y, -(a)yin	54
1.2.2.2.2.2. II. Teklik Şahıs: Eksiz.....	54
1.2.2.2.2.3. III. Teklik Şahıs: -sun	54
1.2.2.2.2.4. I. Çokluk Şahıs: -(a)ylik.....	55
1.2.2.2.2.5. II. Çokluk Şahıs: -(i)ng(lar), -(i)ngiz	55
1.2.2.2.2.6. III. Çokluk Şahıs: -sUnlar	55
1.2.2.2.3. İstek Kipi (Istak Mayli)	55
1.2.2.2.4. Gereklilik Kipi (Keraklik Mayli).....	55
1.2.2.3. Birleşik Çekim (Mürakkab Mayllar).....	56
1.2.2.3.1. Hikâye Birleşik Çekimi (Hikoya Mürakkab Mayllar).....	57
1.2.2.3.1.1. Geniş Zamanın Hikâyesi (Hozirgi-Kelasi Zamon Hikoya Fe'li).....	57
1.2.2.3.1.2. Duyulan Geçmiş Zamanın Hikâyesi (O'tgan Zamon Hikoya Fe'li).....	58
1.2.2.3.1.3. Gelecek Zamanın Hikâyesi (Kelasi Zamon Hikoya Fe'li) ...	59
1.2.2.3.2. Rivayet Birleşik Çekimi (Eshitilganlik Mürakkab Mayllar).....	59
1.2.2.3.2.1. Geniş Zamanın Rivayeti (Hozirgi Kelasi Zamon Eshitilganlik).....	59
1.2.2.3.3. Şart Birleşik Çekimi (Shart Mürakkab Mayllar).....	60
1.2.3. Fiillerde Soru (Fe'llarda Soroq).....	60
1.3. Çekimsiz Fiiller (Tuslanishsiz Fe'llar / Shaxssiz Fe'llar).....	61
1.3.1. İsim- Fiiller (Harakat Nomi)	61
1.3.2. Sıfat- Fiiller (Sifatdosh)	62
1.3.2.1. Geçmiş Zaman İfadesi Taşıyan Sıfat Fiiller.....	62
1.3.2.1.1. -mİş.....	62
1.3.2.2. Geniş Zaman İfadesi Taşıyan Sıfat Fiiller	62

1.3.2.2.2. -gan, -kan, -qan, -an.....	62
1.3.2.3. Gelecek Zaman İfadesi Taşıyan Sıfat Fiiller.....	63
1.3.2.3.1. -(a)digan, -(y)digan, -(a)dirg'an	63
1.3.2.4. Şimdiki Zaman İfadesi Taşıyan Sıfat Fiiller	64
1.3.2.4.1. -(a)yotgan	64
1.3.3. Zarf-Fiiller (Ravishdosh)	64
1.3.3.1. -gach, -kach, -qach	64
1.3.3.2. -ganda, -kanda, -qanda (< -gan, -kan, -qan+dA).....	65
1.3.3.3. -Gincha, -qincha, -Guncha (< -Gin, -qun+cha).....	65
1.3.3.4. -may	65
1.3.3.5. -(i)b.....	65
SONUÇ.....	66
KAYNAKÇA	70
ÖZ GEÇMİŞ	

KISALTMALAR

C	: Cilt
ChY	: Chayon Yili romanı
Çev	: çeviren
P	: Paymona romanı
S	: Sayı
s	: Sayfa
TDK	: Türk Dil Kurumu

TABLULAR LİSTESİ

Tablo 1.1. Birinci tip şahıs ekleri	32
Tablo 1.2. İkinci tip şahıs ekleri.....	33
Tablo 1.3. Üçüncü tip şahıs ekleri.....	34
Tablo 1.4. Görülen geçmiş zaman şahıs çekimi.....	36
Tablo 1.5. Görülen geçmiş zaman şahıs çekimi.....	39
Tablo 1.6. Duyulan geçmiş zaman 1. tip çekimi.....	41
Tablo 1.7. Duyulan geçmiş zaman 2. tip çekimi.....	42
Tablo 1.8. Geniş zaman şahıs çekimi.....	43
Tablo 1.9. Geniş zaman olumsuz çekimi	45
Tablo 1.10. Şimdiki zaman 1. tip çekimi	46
Tablo 1.11. Şimdiki zaman 2. tip çekimi	47
Tablo 1.12. Şimdiki zaman olumsuz çekimi	48
Tablo 1.13. Gelecek zaman 1. tip çekimi.....	49
Tablo 1.14. Gelecek zaman 2. tip çekimi.....	50
Tablo 1.15. Gelecek zaman olumsuz çekimi	51
Tablo 1.16. Dilek-şart kipi şahıs çekimi	53
Tablo 1.17. Emir kipi şahıs çekimi	54
Tablo 1.18. Gereklilik kipi şahıs çekimi	56
Tablo 1.19. Geniş zamanın hikâyesi şahıs çekimi	57
Tablo 1.20. Duyulan geçmiş zamanın hikâyesi şahıs çekimi.....	58
Tablo 1.21. Gelecek zamanın hikâyesi şahıs çekimi.....	59
Tablo 1.22. Geniş zamanın rivayeti şahıs çekimi	59
Tablo1.23. İsimden-fiil yapım ekleri	68
Tablo 1.24. Fiilden-fiil yapım ekleri.....	68
Tablo 1.25. Haber kipleri	68
Tablo 1.26. Dilek kipleri	68
Tablo 1.27. Şahıs Ekleri	69
Tablo 1.28. Fiilimsiler.....	69

GİRİŞ

A.ÇALIŞMANIN TANITIMI

Konu

Çalışmanın konusu, Özbek yazar Uçkun Nazarov'un Chayon Yili ve Paymona adlı romanlarındaki fiillerin, yapı ve işlevleri bakımından incelenmesidir.

Amaç

Bu tez çalışmasında adı geçen romanlardaki fiiller, yapı ve işlevleri bakımından incelenirken aynı zamanda Türk lehçeleri arasında oluşturulan köprüye küçük de olsa bir taş koyabilmek böylece Türk dünyasının birlik ve bütünlüğüne ufak bir katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

Yöntem

Literatür taraması yapılarak alanda daha önce yapılmış olan çalışmalar incelenmiştir. Çalışmamıza rehber olan bu kaynaklardan elde edilen bilgiler, alıntılama yöntemleri ile intihale sebebiyet vermeden yapılmıştır. Bu çalışmayı yapılmış diğer fiil araştırmalarından ayrı bir noktaya getirecek olan Uçkun Nazarov'un Paymona ve Chayon Yili adlı romanları detaylı olarak incelenmiş ve çevirileri yapılmıştır. Detaylı incelemeler sonucunda elde edilen fiiller; romanların isimleri, bölümleri, satır ve sayfa numaraları ile birlikte verilerek çalışma içerisinde örnek olarak kullanılacaktır. ko'rin- "görünmek" (< ko'r- "görmek") (ChY II/42-11) (P X/10-152).

Çalışmanın Bölümleri

Çalışma, Giriş, İnceleme ve Sonuç olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Özbek Türklerinin tarihi, Özbek Türkçesi ve edebiyatının tarihî gelişimi ve incelenen romanların yazarı Uçkun Nazarov hakkında bilgi verilmiş, İnceleme bölümünde romanlardan tespit edilen fiiller, yapıları ve fiil çekiminde aldıkları kip, zaman ve şahıs ekleri bakımından ayrıntılı bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

B.ÖZBEK TÜRKLERİNİN TARİHİ

Asıl ismi Timuçin olan Cengiz Han, kabileler arası kanlı mücadelelerin, yağmaların ve kaosun hüküm sürdüğü bir coğrafyada dünyaya gelmiştir. Kendisini önce bir kabile lideri olarak öne çıkarmayı başarmış ve ilerleyen dönemde de düşmanlarını birer birer ortadan kaldırarak Moğolistan'da siyasi birliği kurmuştur. Moğolistan'ın siyasi birliğinin kurulmasının ardından kendisine Tingiz (Deniz) unvanı verilmiştir. Bundan sonra Cengiz Çin'e sefer düzenlemiş ve bu coğrafyayı da Moğol egemenliği altına almaya başlamıştır. (Kırlı, 2019: 110).

1227 tarihinde Tangut ve Kuzey Çin seferine çıkan Cengiz Han, seferde vefat etmiştir. Ölümünden önce dört oğluna toprakları paylaştırmayı ihmal etmemiştir. Toprakları "Ulus" şeklinde bölerek; büyük oğlu olan Cuci Han'a Doğu Avrupa'daki Kıpçak bozkırlarından doğuda İrtiş Nehri'ne ve güneyde İran ve Afganistan içlerine kadar uzanan geniş ülkeyi; ikinci oğlu Çağatay Han'a Maveraünnehir'i, şimdiki Afganistan'ı, orta Tiyanşan bölgesini ve Doğu Türkistan'ı; üçüncü oğlu Ögeday Han'a Cuncarya'yı ve son olarak küçük oğlu Tuluy'a Moğolistan ve kuzey Çin taraflarını vermiş, ayrıca memleketin kağanı olarak da Ögeday'ı halef olarak tayin etmiştir (Togan, 1981: 62). Bu paylaşım doğrultusunda imparatorluğun Türkistan kısmına hâkim olan Çağatay Han, Cengiz Han tarafından koyulan yasalara sıkı sıkı bağlı olmakla birlikte kendine tahsis edilen bölgedeki yerleşik unsurlarla bütünleşmekten ziyade bozkır yaşam tarzını sürdürmüştür. Bu yönüyle Cengiz sonrası kurulan hanlıklar arasında Çağatay Hanlığı, merkezileşme bakımından en zayıf, muhafazakârlık bakımından ise en önde gelenleri arasındadır (Gök ve Türker, 2022: 114).

Çağatay, 1242 yılında ölmeden önce tahtı torunu Kara Hülegü'ye bırakmıştır. Çağatay isminin hanlığın adı olarak kullanılması onun 1242'de ölümünden sonra gerçekleşmiş; Çağatay Hanlığı ise, Çağatay'ın ölümünden sonra Kara Hülegü'nün 1242-1246 yılları arasındaki saltanatı sırasında kurulmuştur. Kara Hülegü'nün ölümünden sonra yaşanan kısa süreli, sancılı yönetim değişiklikleri ve istikrarsız gelişmeler yüzünden Çağatay ulusu, bağımsızlığını sürdürememiştir. Çağatay Hanlığı'nın kendisini yeniden toparlayıp eski sınırlarını elde etmesi, Çağatay soyundan olan Barak Han'ın oğlu Duva Han'ın saltanatı sırasında gerçekleşmiştir (Ölmez, 2007: 173-174). Çağatay Hanlığında otuz bir han hüküm sürmüştür (Togan, 1981: 63). Mâverâünnehir'deki son

bağımsız Çağatay hanının ölmesi sonucunda bu bölge tamamıyla doğu eyaletlerinden kopmuştur. Artık Çağatay Hanlığı, batıda yani Mâverâünnehir bölgesinde ulus emirlerinin kontrolündeki “Çağatay Ulusu”, doğuda Talas ve Manas nehirlerinin arasında Issık Gölü çevresindeki “Moğol Ulusu” olmak üzere ikiye ayrılmıştır (Gök ve Türker 2022: 117).

Cengiz Kağan tarafından Selenge Nehri'nin aşağılarından İrtiş'e kadar uzanan bölgeyi idaresine alan Cuci, Türk-Moğol geleneklerine uygun olarak merkezden en uzak bölgeleri idaresine almıştır. Cengiz Kağan 1227 yılında öldüğü esnada Yedisu Bölgesi'nin kuzeyi, bugünkü Kazak bozkırların tamamı, Harezm ve hatta Mazenderan, Cuci Ulusu'nun toprakları arasına dâhil olmuştur (Kalan, 2012: 124). Cuci babasından 6 ay önce hastalanarak hayatını kaybedince Cuci Ulusu olarak tanınan geniş memleketin batısındaki Altın Orda'yı oğlu Batu; şimdiki Kazakistan'dan ibaret olan Gök-Orda'yı da diğer oğlu Orda idare etmiştir (Togan, 1981: 62).

Batu sülalesinin kesilmesi ile başlayan yönetimdeki zayıflamalar içteki taht mücadeleleri ve sonradan beliren Timur tehlikesi ile merkezi sistem oldukça sarsılmıştır. Timur tarafından indirilen büyük darbeden sonra Altın Orda Devleti artık yaşama kudretini kaybettiğinden süratle çöküntüye doğru gitmiştir. Son olarak da 1502 yılında Kırım Hanı Mengli Giray, Altın Orda'nın bütün düşmanları ile birleşip saldırarak Altın Orda Devletini tamamen ortadan kaldırmıştır. Altın Orda Devleti (1240-1502)'nin yıkılması ile bu bölgede Kazan (1437-1552), Kırım (1460-1783), Astarhan (1466-1556), Kasım (1445-1681) ve Sibir (1220-1598) gibi hanlıklar kurulmuştur (Uslu, 2011: 1).

Orda'nın sülalesinin sona ermesi ile de Gök-Orda adı da tarihe karışmış ve burada hâkim olan Cuci Han'ın 5. Oğlu Şiban Han yeni bir ulus kurmuştur. Bu ulus Şiban ulusu veya daha yaygın adıyla Özbek ulusu, Gök-Orda'nın yerine hâkim olmuştur (Kafalı, 1970: 68). Altın Orda Hanlığı'nın dokuzuncu hanı olan Özbek Han'a yardımcı olmaları sebebiyle Şibanlılara ve Özbek Han'ın emrindeki kitlelere daha sonradan Özbekler denilmeye başlamıştır (Doğan ve Erdoğan 2017: 21).

Özbekler, 1428 yılında Ebulhayr'ı han ilan etmiştir. Ebulhayr Han, Çağataylılarla girdiği mücadeleyi kaybederek 1468 yılında ölmüş ve onun yerine Şiban Han

geçmiştir (Akar, 2016: 186). Ebulhayr Han'ın ölümünden sonra dağılma tehlikesi geçiren devlet, Şiban Han'ın Özbekleri tekrar toparlamasıyla bağımsızlığını ilan etmiş ve Orta Asya'ya yayılmışlardır. Hive, Belh ve Herat gibi merkezleri ele geçiren Şiban, bu başarıları sonucunda 1510 yılında Doğu Türkistan, Hazar Denizi, Siri Derya ve Afganistan arasındaki topraklarda hâkimiyet kurmuştur (Doğan ve Erdoğan 2017: 31).

1510'da Şah İsmail'e yenilen ve arkasından da Türkistan'ı Babür'e kaptıran Özbekler, her ne kadar kendilerini toparlayabilmişlerse de daha sonra aralarındaki bölünmeyi önleyememişlerdir (Coşkun, 2014: 24). 1598'de II. Abdullah Han'ın ölümü ile Özbek Devleti iyice karışmış, bununla beraber hanlıklar arasında mücadelelerin devam etmesi Şah Abbas'ın Harezmi, Kazak Hanı Tevekkül'ün Semerkant'ı ele geçirmesine neden olmuştur. Bu durum Özbek hanlığının parçalanmasına, Buhara, Hive (Harezmi), Hokand (Fergana) gibi farklı, ufak hanlıkların kurulmasına neden olmuştur (Devlet, 1992, s. 37).

Rusların güneyde Türkistan'a yönelik ilk ciddi istilası 1852'de Akmesicid'e hücumla başlamıştır. Bu saldırıdan Ruslar bir şey elde edememiş ancak 1853'te büyük bir kuvvet ile yaptıkları hücum sonunda, 22 günün ardından General Perovski 1853'te Akmesicid kalesini Hokandlılardan almış ve Taşkent 24 Haziran 1865 tarihinde General Çernayev tarafından işgal edilmiştir (Gömeç ve Fidan, 2022: 755).

1865'de Taşkent şehri Ruslar tarafından zaptedilmiş ve 1868'de Buhara, 1873'de Hive, 1876'da ise Hokand Hanlığı Rus hâkimiyetine girmiştir. Batı Türkistan toprakları Sovyet rejimi tarafından 1925'te 5 ayrı cumhuriyete bölünmüştür ve bunlardan biri de Özbekistan'dır. Özbekistan, bağımsızlık ve direniş hareketlerine 1935'e kadar devam etmiştir (Coşkun, 2014: 25).

Özbekistan 20 Haziran 1990 yılında egemenliğini, 1 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. 29 Aralıkta bağımsızlığı onaylanmıştır (Buran ve Alkaya 2018: 27).

C.ÖZBEK TÜRKÇESİ VE EDEBİYATI

Eski Türkçe, Türkçenin ilk gramer şekillerini içeren ana devredir. 12.-13. yüzyıllara kadar devam eden bu ilk yazı dili devresi, Türkçedeki iç ve dış gelişmeler ve değişiklikler neticesinde, yerini bu yüzyıllardan sonra yeni gramer şekillerini içine alan yeni yazı dilleri devrelerine bırakmıştır. Eski Türkçeden sonra iki yazı dili ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri Kuzeydoğu Türkçesi, diğeri Batı Türkçesidir (Ergin, 1992: 211).

Kuzeydoğu Türkçesi, Orta Asya ve kuzey sahasında Eski Türkçenin daha yakın bir devamı olarak 13.-14. yüzyıllarda kullanılan yazı dilidir. Bu yazı dili, 15. yüzyıldan itibaren Doğu Türkçesi ve Kuzey Türkçesi olmak üzere ikiye ayrılmış; böylece, 15. yüzyıldan itibaren Türkçe, Batı Türkçesi, Doğu Türkçesi, Kuzey Türkçesi olmak üzere üç yeni yazı dili hâlinde yirminci yüzyıla ulaşmıştır. Batı Türkçesi Oğuz, Kuzey Türkçesi Kıpçak, Doğu Türkçesi Orta Asya şivelerine dayanan yazı dilleridir. Doğu Türkçesine Çağatayca adı sonradan verilmiştir (Naseem, 2016: 2).

Çağatay Türkçesi, Özbekler, Uygurlar, Kazaklar vb. Orta Asya Türkleri ile Tatarlar, Başkurtlar vb. Altınordu devletinin asıl halkını oluşturan Kıpçak Türklerinin ortak yazı dili olarak kullanılmıştır (Naseem, 2016: 2).

Günümüz Türk lehçeleri arasında Özbek ve Yeni Uygur Türkçeleri Çağatay Türkçesine en yakın olanlarıdır. Özbekistan'daki ağızlara dayanan Özbek Türkçesi, 1921'den itibaren Çağatay Türkçesinin yerini almaya başlamıştır (Coşkun, 2014: 26).

19. ve 20. yüzyıllarda birçok milletin edebî dil standardına sahipken Özbek milletinde edebî dil geleneği çok eskilere dayanır. Özbek halkının tarihini doğrudan ilgilendiren, edebî söylem standardına uygun olarak yazılmış yazılı eserlerin en büyüğü ve en eskisi Yusuf Has Hacip'in "Kutadgu Bilig" adlı eseridir (Sayfullayeva vd., 2009: 15).

Çağatay edebiyatının mirasçısı durumunda olan yazılı Özbek edebiyatını klasik ve yeni edebiyat olarak iki alt başlık altında değerlendirmek mümkündür. Klasik edebiyat ile kastedilen de Çağatay edebiyatıdır.

Çağatay Türkçesi ve edebiyatı, araştırmacılar tarafından farklı şekillerde tasnif edilmiş olmakla birlikte literatürde bu tasniflerden en kabul göreni Eckmann'ın tasnifidir. Eckmann, Çağatay Türkçesini kendi içinde üç döneme ayırarak inceler: 1) Klasik öncesi dönem (XV. yüzyıl başlarından Nevâyî'nin 1465'te ilk divanını tertibine kadar), 2) Klasik dönem (1465-1600), 3) Klasik sonrası dönem (1600-1921) (Eckmann, 1988: 17) .

Klasik Öncesi Dönem

1390'lı yıllarda yazılan ilk eserlerden başlayıp Nevâyî'nin ilk divanını yazdığı 1465 yılına kadarki 70-75 yıllık bir süreyi kapsamaktadır. Bu dönemin dili klasik dönemden bazı farklılıklar gösterir. Çünkü bu dönem Harezmi Türkçesinin sona erip Çağatay Türkçesinin başladığı bir dönem olup Harezmi-Altınordu Türkçesinden Klâsik Çağatay Türkçesine geçiş özelliği göstermektedir. Klasik öncesi döneme ait metinlerde Nevâyî'den itibaren görmediğimiz bazı dil özellikleri bulunmaktadır (Argunşah, 2018: 28).

Klâsik öncesi dönemin kültür ve sanat merkezi Herat ve Semerkant olduğu gibi Horasan ve Maverâünnehir'de de güçlü bir edebî gelişimin olduğu bilinmektedir. Türkçe ve Farsçayı iyi kullanan şairlerin yarattığı bu edebiyat, İran edebiyatının etkisi altında kalmıştır. Bu etkiyle edebî ürünlerde eskiden beri görülen Arap ve Fars unsurlarının arttığı görülmektedir (Ölmez, 2007: 180-186).

Klasik Dönem

XV. yüzyılın ikinci yarısı ile XVI. yüzyılın ilk yarısını kapsayan bu dönem, 1469-1506 yılları arasında hüküm süren, Herat'ı siyasi merkez olması yanında, devrin sanat ve kültür merkezi hâline getiren Hüseyin Baykara ile onun himayesindeki Ali Şir Nevâyî'nin başlattıkları dönemdir. Bu sebeple bu dönem "Nevâyî-Baykara dönemi" olarak da bilinir. Bu dönemde saraylarda resmî dil ve kültür dili olarak Farsça kullanıldığı hâlde Hüseyin Baykara döneminde Türkçe şiir yazma eğilimi artar. Böylece Türkçe ile de büyük sanat eserleri ortaya konulabileceği gösterilir. Dönemin başlıca şahsiyetleri arasında Ali Şir Nevâyî, Hüseyin Baykara, Hâmidî, Sultan Mesud Mirza, Muhammed Salih, Şeybanî, Ubeydî, Padişah Hoca, Bayram Han, Kâmrân Mirza ve Babur sayılabilir (Eraslan, 1993: 172-174; Canpolat, 2002: 1357).

Bütün Türk edebiyatının en büyük şairlerinden olan Nevâyî, yaşadığı süre boyunca çeşitli türlerde pek çok eser kaleme almıştır. Yaşadığı bölgede Farsça hâkim dil olarak hüküm sürmekte ve birçok Türk aydını Farsça yazmayı maharet saymaktaydılar. Onun, devrinde Farsça yazanlara karşı çıkışı ve onları şikâyet edişi dikkat çekmektedir. Farsça karşısında Türkçenin kudreti ve üstünlüğüne kesinlikle inanır. Hatta *Muhakemetü'l-Lugateyn* adlı eserinde Türkçe ile Farsçayı karşılaştırırken birçok yönden Türkçenin Farsçadan daha üstün olduğunu delilleriyle ortaya koyar (Argunşah, 2018: 49-51).

Hüseyin Baykara, 1507'de Özbeklere karşı yapılan savaşta ölünce klasik Çağatay edebiyatı, Şeybanîler tarafından Orta Asya'da, Babur ile de Hindistan'da devam eder (Canpolat, 2002: 1357).

Klasik Sonrası Dönem (Hanlıklar Dönemi)

Orta Asya'nın çeşitli adlar altında süren 250 yıllık siyasi birliği XVI. yüzyılın sonlarında Şeybanî hükümdarı Abdullah Han'ın ölümüyle sona erer ve Şeybanî Hanlığı Hive, Hokand ve Buhara Hanlıkları olmak üzere üçe ayrılır. Bu hanlıklar arasındaki iç savaşlar, kültür hayatında da etkisini gösterir; güçlü şair ve yazarların yetişmemesi sebebiyle Çağatay edebiyatı gerilemeye başlar, zamanla yerini Özbek diline bırakır (Eckmann, 1964: 121-122).

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda edebî faaliyetler Buhara ve Hive çevresinde görülür. Buhara çevresinde Kul Şerif, Meşreb, Sûfî Allahyâr, Huveyda ve Saykalî dinî, mistik ve öğretici eserler verirken Ebu'l-Gazi Bahadır Han tarihçilikte; Hasan Kulu İhsanî ve Muhammed Tahir İşan Harezmi dinî-mistik nitelikteki eserleriyle göze çarpar (Eckmann, 1964: 121-122).

XIX. yüzyılda ise Çağatay edebiyatı Hive ve Hokand etrafında toplanır. Hive'de Nevâyî geleneğini sürdüren Munis-i Harezmi, Muhammed Rıza Âgâhî ve Kâmil-i Harezmi; Hokand'da Ömer Han, Nadire, Mahzune, Uveysî, Gülhanî, Mukîmî, Furkat gibi şairler vardır (Eckmann, 1964: 122-123).

Çarlık Rusya'sının Türkistan'daki egemenliği döneminde özellikle 1910 yılından sonra edebiyatın hikâye, roman ve tiyatro gibi yeni türleri Özbek edebiyatında görülmeye başlar. Bu gelişme, toplumsal ve siyasal değişimler yanında basımevinin toplum yaşamında yer edinmesi ile bağlantılıdır. Aruz ölçüsüyle yazılmış şiirlerin ağırlıkta olduğu klasik edebiyat bir değişim ve dönüşüm sürecine girdiğinden yeni tür ve şekillerde eserler verilir.

Hanlıklar dönemi Özbek edebiyatı Rus işgalinin gerçekleştiği yıllarda da varlığını sürdürmesine rağmen yeni bir edebiyatın doğuşunun işaretlerini, daha çok içerikte görmek mümkündür. 1910'lu yıllara kadar devam eden bu geçiş dönemi edebiyatını *Cedit (Yenilik) Edebiyatı* izler. Yeni Özbek edebiyatının ikinci dönemi olan *Cedit Edebiyatı* 1917 Bolşevik devrimini izleyen ilk yıllarda varlığını sürdürür. 1932 yılından itibaren ortaya konulan edebî ürünlerin meydana getirdiği edebiyat *Sovyetler Dönemi Özbek Edebiyatı* ve Özbekistan'ın Sovyetler Birliğinden ayrıldığını ilan ettiği 1991 yılından sonraki dönem de *Bağımsızlık (Mustaqillik) Dönemi Özbek Edebiyatı* olarak adlandırılır (Merhan, 2007: 130).

1910 yılından sonra Özbek edebiyatında hikâye, roman ve tiyatro gibi yeni türler görülmeye başlamıştır. Bu yenileşmeyi takip eden *Cedit* edebiyatı ise milli şuur ve bilinçlenme adına önemli edebî eserler meydana getirmiştir. Bu dönemin ve Çağdaş Özbek şiirinin en büyük temsilcisi Abdülhamid Süleyman Çolpan'dır. 1910'larda başlayan Özbek hikâyeciliği ve romancılığı 1920'lerde gelişmiştir. Abdullah Kadiri ve Sadrettin Ayni'nin bunda rolü büyüktür (Buran ve Alkaya, 2018: 29).

Dünya görüşü değişirken, tabii ki, sanatsal düşüncenin yenilenmesi, bunun sonucunda da edebiyatın değişmesi kaçınılmaz bir durumdur. Sanatsal-estetik düşüncedeki ciddi kalite değişimlerini ve manevi yenilenme işaretlerini tüm edebî eserlerde görebilmek mümkündür (Yuldashev ve Sağlam, 2020: 139).

1930'lu yıllarda büyük değişiklikler yaşanır. Komünist Partisi Merkez Komitesinin 23 Nisan 1932 tarihli kararı doğrultusunda Sovyetler Birliği'ndeki bütün edebiyat teşkilatları kapatılarak yerine Sovyet Yazarlar Birliğinin kurulması gerektiği karara bağlanır ve toplumcu gerçekçilik Sovyetler Birliği'nin resmî sanat ve edebiyat

yöntemi olarak benimsenir. Bu karar Sovyet edebiyatının gelişiminde önemli bir rol üstelenerek toplumcu gerçekçiliğe zemin hazırlar (Merhan, 2007: 134).

1938'de Stalin baskısıyla başlayan *Suskunluk Dönemi*'nde pek çok şair propaganda şiiri yazmak durumunda kalmış ve gerçek sanatlarını ortaya koyamamışlardır. 1953'te Stalin'in ölümünden sonra rahatlamaya başlayan edebiyat 1960'tan itibaren gelişmeye başlamıştır. Bu dönemin en önemli şairi Erkin Vahidov'dur (Buran ve Alkaya, 2018: 29).

1960 yılının sonları ile 1970'li yıllardaki siyasal ve ekonomik durgunlukla birlikte Sovyet toplumunda baş gösteren gerilemeler edebiyatta da kendini gösterir. Bu yıllarda dikkate değer eserler ortaya konulmazken 1980'li yıllarda toplumsal hareketlilik ve siyasal değişimle, daha çok demokratikleşme sinyallerinin verilmesiyle din, ulus, ulusal özgürlük gibi yeni konularda eserler verilir. Bu konuları ele alan ve bağımsızlık devrinde de etkin olan yeni temsilciler görülür (Merhan, 2007: 136).

Dil ve edebiyat alanındaki değişimler devletler tarihi ile yakından ilgilidir. Değişen dünya düzeni içerisinde sosyal değişimler kültürel hayata tesir eden başlıca etkenlerdendir. 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Rus işgali resmî olarak 1990 yılında sona ermiştir. Sovyet idaresinden kurtulan Özbekler bağımsız Özbekistan Cumhuriyetini kurmuşlardır. Bu değişim sıradan bir sosyal-siyasi değişim değil baskı ve eziyet altında yaşayan bir toplumun özgürlük değişimi olmuştur. Bu ve benzeri nedenlerdendir ki bağımsızlık sonrası Özbek dil ve edebiyatını çok iyi incelemek gerekir. Bu dönemde ortaya konulan edebî eserlerde insanların gönül dünyası ruhi duyuş ve düşünceleri tasvir edilmeye başlanmıştır. Bu dönem, Özbek dili ve edebiyatı açısından oldukça verimli olmuştur (Üşenmez, 2011: 145).

D.UÇKUN NAZAROV (1934-2016)

Uçkun Nazarov, 27 Aralık 1934'te Taşkent'te dünyaya gelmiş, Taşkent'te aydın bir ailede büyümüştür. Babası birkaç dil bilen, eğitilmiş biri, annesi ise günümüzde Kırgızistan bölgesinde bulunan ve Türk tarihi ve İslam dini açısından önemli bir konuma sahip olan Oş'ta saygın, şehirli bir ailenin kızıdır. Liseden mezun olduktan sonra Taşkent Tiyatro ve Sanat Üniversitesinin yönetmenlik bölümünde okuyan Nazarov, 1959'da Özbek film, sinema stüdyosunda yönetmen yardımcısı olarak çalışmaya başlamış, daha sonra da Fergana Vadisi'ndeki Hokand Tiyatrosunda sorumlu yönetmen olarak çalışmıştır.

Uçkun Nazarov'un yazar olarak çalışmalarının başlangıcı 60'lı yıllara kadar uzanmaktadır. İlk hikâyesi olan *İnsanlar* (1961) ile başta öğretmenler camiası olmak üzere geniş bir okuyucu kitlesi tarafından tanınır. Bunun dışında *Gurur* (1965), *Sadakat* (1977) adlı hikâyeleri ve *Akrep Yılı*¹ (2005), *Paymona* (2010) adında romanları bulunmaktadır.

Yazdığı hikâye ve romanlar ile insanlığı yüceltmeye, birbirlerine karşı nazik ve merhametli olmaya çağıran Uçkun Nazarov, yarattığı karakterlerin manevi ve ahlaki bütünlüğünü de sağlamıştır. Yazarın eserlerindeki ana karakterler çoğunlukla kadınlar olup onu en çok ilgilendiren kadınların toplumsal kısıtlamalar ve ahlaki kavramlarla mücadeleleri, kaderleridir. Zaten 1961 yılında yayımladığı *İnsanlar* adlı hikâyesini de kadının bakış açısı ile yazmıştır (<https://dagyeliverlag.com/produkt/uchqun-nazarov-das-jahr-des-scorpions/>) (20 Temmuz 2023).

Çok yönlü bir sanatçı olan Uçkun Nazarov, hikâye ve romanlarının yanı sıra film ve dizi senaryoları, tiyatro eserleri kaleme almış, belgeseller yapmıştır. *Süreyya* (1964), *Oğlan ve Kız* (1966), *Rüzgâr* (1970), *Karavan* (1973) ve bu konuda büyük beğeni toplayan *Ateşli Kıyı* (1975) yaptığı filmlerinden bazılarıdır. Üç bölümden oluşan *Kokand Olayı* (1977) ile Hamza Devlet Ödülü'ne layık görülmüştür. (<https://adabiyot.islamonline.uz/kitoblar/malumot/607-maqola.html>) (20 Temmuz

---

¹ İnceleme kısmında bu romanın *Chayon Yili* olan orijinal adı kullanılmıştır

2023), <https://arboblar.uz/ru/people/nazarov-uchkun-igamberdyevich> (20 Temmuz 2023).

Uçkun Nazarov, siyasi açıdan önemli bir konu olan işçi göçünü ele alan ilk Özbek yazarıdır. *Akrep Yılı (Chayon Yili)* (2005) adlı romanını Sovyet döneminde yazmış olsa da konusu itibariyle eserini ancak Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yayımlanabilmiştir, yayımlandıktan kısa bir süre sonra da tükenmiştir.

Nazarov, Stalinizm takipçileri, vurguncular, edep kisvesi altında ezilen kadınlar, alçaklık ve bağınazlıklar gibi toplumun güncel sorunlarını sert bir dille eleştirdiği eserleri sebebiyle dönemin yöneticileri ile ters düşmüş hatta zaman zaman ev hapsinde tutulmuştur. Ancak o, kendisini bir muhalif olarak değil, ülkesinin ve halkının içinde bulunduğu duruma dikkat çekmeye çalışan, ülkesinin modernleşmesi için büyük savaş veren biri olarak görür. *Akrep Yılı (Chayon Yili)* romanından sonra bir süre hiçbir eser yazmaz. Bu durumu yazar, kendisiyle yapılan bir röportajda bir roman yayımlamak istediğini, fakat edebiyat dergilerinin editörleri tarafından reddedildiğini ifade eder. <https://arboblar.uz/ru/people/nazarov-uchkun-igamberdyevich> (20 Temmuz 2023).

17 Haziran 2016'da Taşkent'te vefat eden Uçkun Nazarov'un eserleri aşağıda listelenmiştir (<https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/uchqun-nazarov/> (27 Temmuz 2023)).

Roman ve Hikâyeleri

İnsanlar (1961)

Gurur (1965)

Sadakat (1977)

Akrep Yılı (2005)

Paymona (2010)

Uzun Metrajlı Filmleri

Süreyya (1965) (senarist-yönetmen-yapımcı)

Erkek ve Kız (1968) (yönetmen-yapımcı)

Rush (1970) (ortak yazar ve yönetmen-yapımcı)

Ateşli Kıyı (1975) (yardımcı yazar ve yönetmen-yapımcı)

Kokand Olayı (1977) (sahne yönetmeni - ortak yazar)

Downpour (1979) (sahne yönetmeni)

Grove of Memory (1981) (sahne yönetmeni)

Gelini Görmek (1983) (yönetmen ve senarist)

Karavan (1973) (yönetmen)

Üç Kralın Savaşı (1990) (yardımcı yönetmen)

Senarist

Hayat Gece Geçti (1964)

Rüzgâr (1971)

Ateşli Sahil (1973)

Kokand'daydı (1977)

Gelini Görmek (1985)

Belgeseller

Abdullah Kahhar (1968) (yönetmen-senarist)

Ödüller ve Ünvanlar

Hamza Devlet Adı Ödülü sahibi (1980)

Onur Rozeti Nişanı (1986)

Özbekistan Cumhuriyeti Onur Sanatçısı (1967)

E. ALFABE

1930 yılında Arap alfabesini kullanan Özbek Türkleri, 1930-1940 yılları arasında Latin alfabesini, 1940'tan sonra da Kiril alfabesini kullanmışlardır (Buran ve Alkaya 2018: 28).

Özbek Kiril Alfabeti	Özbek Kiril Alfabeti
А а	Қ қ
Б б	Р р
Д д	С с
Э э	Т т
Ф ф	И и
Г г	В в
Х х	Х х
Ж ж	Й й
К к	З з
Л л	Ғ ғ
М м	Ш ш
У у	Ч ч
Н н	Е е
П п	Ё ё
Ў ў	Ю ю
О о	Я я
Ҳ Һ	Ъ

1995 yılında İslam Kerimov'un onayıyla değiştirilen alfabe daha kusurlu ve eksik bir hâl almıştır. İngiliz-Latin alfabesi temel alınarak hazırlanan 1995 Özbek-Latin alfabesinde, Türk-Latin alfabelerinin hiçbirinde yer almayan işaretler bulunmaktadır (Buran ve Alkaya, 2018: 28).

Latin Kökenli Özbek Alfabeti	Latin Kökenli Özbek Alfabeti
A a	Q q
B b	R r
D d	S s
E e	T t
F f	İ i
G g	V v
H h	X x
J j	Y y
K k	Z z
L l	G' g'
M m	Sh sh
U u	Ch ch
N n	Ye, ye / E, e
P p	Yo, yo
O' o'	Yu, yu
O o	Ya, ya
Ng ng	'

Özbek hükümeti, 2021 yılında Kiril alfabesi yerine Latin alfabesi kullanılması konusundaki kararnameyi kabul etti ve bu karara göre 1 Ocak 2023 yılından itibaren ülke genelinde Latin alfabesi kullanılmaktadır.

<https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrsyadan/ozbekistan-da-latin-harflerine-uyarlanan-ozbek-alfabesinin-yeni-taslagi-tartisma/6051e53e01a30a0bec65d3de>

2023 Latin Alfabesi	2023 Latin Alfabesi
A a	Q q
B b	R r
D d	S s
E e	T t
F f	I i
G g	V v
H h	X x
J j	Y y
K k	Z z
L l	Ğ ğ
M m	Ş ş
U u	Ç ç
N n	Ŋ ŋ
P p	'
Õ õ	O o

BİRİNCİ BÖLÜM

FİİL (Fe'l)

Dilin iş ve hareket bildiren önemli söz varlığı olan fiiller, karşıladıkları hareketler ile zaman ve mekân kapsamı içinde, somut ve soyut nesne ve kavramlarla ilgili her türlü oluş, kılış, kılınış ve durumları bildiren sözlere dir. Dilin vazgeçilmez temel birimi olan fiiller, isimlerden farklı olarak bağımsız değil, bağımlı kelimelerdir. Çünkü tek başlarına kullanılmayıp karşıladıkları iş ve hareketler, ancak isimlerle olan ilişkileri ile ortaya çıkar. Başka bir ifadeyle isimler canlı ve cansız varlıkların, somut ve soyut nesne ve kavramların adlarıdır, fiiller ise bunların hareketlerine bağlı oluş, kılış ve durumlarıdır (Korkmaz, 2009: 527).

“Varlıkların hareketleri dilde fiil olarak adlandırılır. Hareketler kendi kendilerine var olamaz. Onlar ancak varlıklarla gerçekleşebilen unsurlardır. Yani bir hareketin varlığı ancak nesnenin varlığıyla mümkündür.” (Karataş, 2019: 380).

Fiillerin cümlelerin temel unsuru olmaları sebebiyle bütün cümle yapısı bu kelime türü üzerine kurulmakta, fiil cümlelerin âdeti direği konumunda olmaktadır. Cümledeki diğer bütün unsurlar ise fiilin etrafında toplanan, onu destekleyen, onu tamamlayan unsurlardır (Ergin, 2009: 398; Eckman, 1988: 149).

Fiiller kök ve gövde durumunda iken isimlerle ilişki kuramazlar. Bu karşılıklı ilişki, fiillerin çekime girmeleri ile sağlanır (Korkmaz, 2009: 527). Yani fiillerin kullanım sahasına çıkabilmeleri için karşıladıkları hareketlerin çeşitli nesnelere bağlanması, bu bağlanmayı ifade etmek için de kendilerinin çeşitli kalıplara dökülmeleri, hareketi nesneye bağlayan çekimli şekillere girmeleri lazımdır (Ergin, 2009: 281). Buna göre fiiller, cümle içerisinde çekimli halde buldukları için fiilleri incelerken çekimli şekilleriyle incelemek gerekmektedir.

Çekimli bir fiil, üç ana ögeden oluşur. Bunlardan birincisi, fiilin kök ve gövdesi, ikincisi fiilin aldığı şekil ve zaman ekleri, üçüncüsü ise şahıs ekleridir (Argunşah, 2018: 187). Şçerbak (2019: 30)'a göre fiilin şekil bilgisel özgünlüğü köke şahıs, teklik-çokluk, kip, zaman, olumsuzluk çatı eklerinin getirilerek oluşturulmasından kaynaklanmaktadır.

Bu çalışmada son dönem Özbek edebiyatının önemli isimlerinden Uçkun Nazarov'un Chayon Yili ve Paymona adlı romanlarındaki fiillerin dil bilgisel incelemesi yapılmış olup romanlarda geçen fiiller yapıları ve fiil çekiminde girdikleri durumlar, aldıkları zaman, kip ve şahıs ekleri bakımından bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

1.1.Yapıları Bakımından Fiiller

Türkçede fiiller, yapıları bakımından basit, türemiş ve birleşik fiiller olmak üzere üç gruba ayrılır. Çalışmamıza veri teşkil eden Uçkun Nazarov'un *Chayon Yili* ve *Paymona* adlı romanlarındaki fiiller de bu duruma paralel olarak üç grup altında ele alınmıştır.

1.1.1. Basit Fiiller (Sodda Fe'llar)

Basit fiiller, tek anlamlı ve bünyesinde herhangi bir yapım eki bulunmayan fiillerdir (Delice 2022: 188). Bu fiiller, bünyesinde barındırdıkları ünlü ve ünsüz sayısına göre aşağıdaki şekilde sınıflandırılmış ve her bir tür için incelenen eserlerden tespit edilen örnekler verilmiştir:

Bir Ünlüden İbarete Fiiller:

e- (ChY I/3-3) (P I/18-3).

Bir Ünsüz, Bir Ünlüden İbarete Fiiller:

de- “demek” (ChY II/35-10), (P I/14-3), ye- “yemek” (ChY I/32-5), yu- “yıkamak” (ChY I/19-3).

Bir Ünlü, Bir Ünsüzden İbaret Fiiller:

och- “açmak” (ChY I/13-6), oq- “akmak” (ChY I/14-4), yet- “etmek” (ChY V/30-31) (P III/1-16).

Bir Ünlü, İki Ünsüzden İbaret Fiiller:

Art- “artmak” (ChY II/35-12), ayt- “söylemek” (ChY VII/4-35), (P II/9-8).

Bir Ünsüz, Bir Ünlü, Bir Ünsüzden İbaret Fiiller:

boq- “bakmak” (ChY I/45-7), bor- “varmak, gitmek” (ChY II/24-14), (P II/45-7), bas- “basmak” (ChY I/29-5), bil- “bilmek” (ChY I/16-7) (P III/44-18), ber- “vermek” (ChY II/12-10) (P II/4-5), kel- “gelmek” (ChY I/14-3) (P III/47-20), ket- “gitmek” (ChY I/8-4), (P I/18-4), kir- girmek” (ChY II/4-12), (P II/2-5), kiy- “giymek” (ChY II/6-8), (P I/16-3), soy- “soymak, kesmek” (ChY I/38-7), toy- “doymak” (ChY VI/38-32), tuy- “duymak, hissetmek” (ChY II/26-14), yot- “yatmak” (ChY I/10-7), yuv- “yıkamak (ChY IV/38-23), qil- “yapmak” (P XI/41-177).

Bir Ünsüz, Bir Ünlü ve İki Ünsüzden İbaret Fiiller:

Yirt- “yırtmak, koparmak” (ChY IV/24-22).

1.1.2. Türemiş Fiiller (Yasalğan Fe'llar)

Türemiş fiiller, basit yapıllı fiillere yapım ekleri getirilerek oluşturulmuş yeni anlamlı fiillerdir (Korkmaz, 2003: 529; Coşkun, 2014: 53). Türkçenin kelime kökleri ana dilden gelen sayıllı basit kelimelerdir. Bunlar zaman içinde artmaz ancak yeniden türeyebilirler. Yeni bir kelime türetmek, bir kök ile bir yapım ekini belli şartlar içinde bir kavramı karşılamak üzere birleştirmek demektir (Banguoğlu, 1974: 154).

Dilimizin en önemli özelliklerinden biri, isimlerden isim ve fiil, fiillerden fiil ve isim türeten eklerle bu şekilde yeni kelimeler türetmektir (İlker, 1997: 28). Genel Türkçede olduğu gibi Özbek Türkçesinde de türemiş fiiller, isimlerden ve fiillerden türemiş fiiller olmak üzere ikiye ayrılır. Bu tür fiiller, isimden fiil ve fiilden fiil yapan yapım ekleriyle türetilir.

1.1.2.1. Fiil Yapma Ekleri (Fe'l Yasovchi Qoshimchalar)

Kelime yapma yollarının en temeli yapım ekleridir. Yapım ekleri eklendikleri kelimenin anlamını değiştirmek ya da genişletmek suretiyle yeni anlamlara gelecek kelimeler türetmeye yarayan dil bilgisi ögeleridir. Bu ekler kelimenin yalnızca anlamını değiştirmez, onun biçimini de değiştirir (Erdem vd., 2015: 432).

Yapım ekleri tür bakımından dört çeşide ayrılmaktadır.

1. İsimden isim yapım ekleri
2. İsimden fiil yapım ekleri
3. Fiilden isim yapım ekleri
4. Fiilden fiil yapım ekleri

Bu dört çeşit ekin yalnız iki çeşidi fiil yapımında kullanılmaktadır. Bunlar isimden fiil ve fiilden fiil yapma ekleridir.

1.1.2.1.1. İsimden Fiil Yapma Ekleri (Otdan Fe'l Yasovchi Qoshimchalar)

İsimden fiil yapma ekleri isim kök ve gövdelerinden fiil yapmak için kullanılan eklerdir. Bu ekler, isim köklerine, isimden yapılmış isim gövdelerine ve fiilden yapılmış isim gövdelerine eklenirler. Fiillerin anlamları bir olma veya bir yapma ifade eder. İsimden fiil yapma ekleri ile yapılan fiiller de dayandıkları isimlerle ilgili, olma veya yapma ifade eden çeşitli hareketleri karşılarlar. Bu hareketlerin anlamları genellikle dayandıkları isimlere bağlıdır (Ergin, 2009: 179). Tezimize veri teşkil eden Uçkun Nazarov'un romanlarında tespit edilen isimden fiil yapma ekleri aşağıda verilmiştir.

1.1.2.1.1.1. +A-

Özbek Türkçesinde geçişli ve geçişsiz fiiller türeten bu ek, Eski Türkçeden beri herhangi bir ses değişikliğine uğramadan kullanılmaya devam etmiştir. Ancak ilk dönemlerde daha işlekken sonradan örnekleri azalmıştır (Ergin, 2009: 181). Ekin Eski Türkçede işlek olduğunu Banguoğlu (1974: 205) şu cümleyle desteklemiştir: “Ek, Eski Türkçede çok verimli olmuş olmalıdır çünkü kelime dağarcığımızda hatırı sayılacak ölçüde örnekleri bulunmaktadır”. Ekin incelenen romanlardaki belli başlı örnekleri şunlardır: ata- “ad koymak” (< at “ad, isim”) (ChY IV/27-13), yasha- “yaşamak” (<

yosh “yaş”) (ChY II/26-16), chaqna- “parlamak” (< chaqın “şimşek, ışın”) (ChY IV/2-25), tila- “dilemek” (< til “dil”) (ChY V/45-31).

1.1.2.1.1.2. +Ar-

Özbek Türkçesinde oluş bildiren geçişsiz fiiller yapan bu ek Eski Türkçeden beri görülse de kullanım sahası sınırlıdır. Daha çok renk isimlerinden fiil yapmak için kullanılır. Ergin (2009: 182)’e göre Eski Türkçedeki +Gar- eki, Batı Türkçesine /G/’si düşerek +Ar- geçmiş olacağı için asıl +Ar- ile karışmış olabilir. r-l değişmesi yüzünden olacak, bu ek Eski Anadolu Türkçesinde ve günümüzde bazı Anadolu Ağızlarına /l/’li şeklinde geçmiştir. Banguoğlu (1974: 208)’a göre isimlere gelerek geçişli fiiller yapan bu ek, -A- yapım ekine ettirgenlik işlevli -r- ekinin gelip kaynaşmasıyla meydana gelmiştir. Ekin incelenen eserlerdeki örneklerinden bazıları şunlardır: yashar “gençleşmek, genç görünmek” (< yosh “genç”) (ChY IV/39-23), qizar “kızarmak” (< ET. kız~qızığ “kan rengi”) (ChY IV/3-27).

1.1.2.1.1.3. +Ay- (<+A-y- < +A-d-)

Bu ek Eski Türkçede +ad-/+ed-, Orta Türkçeden başlayarak d >y değişmesi ile +ay-/+ey- şekline giren oldukça yaygın bir isimden fiil türetme ekidir. İsim soylu kelimelere gelerek “olma, başkalaşma” ve “esas kelimenin gösterdiği anlama dönüşme” görevinde geçişsiz fiiller türetir (Korkmaz, 1990: 142).

Kengay- “genişlemek” (< keng “geniş”) (ChY V/12-30), qoray- “kararmak” (< qora “siyah”) (ChY IV/5-22).

1.1.2.1.1.4. +DA-

Türkçede eskiden beri görülen bu ek, ses taklidi kelimelerden fiiller türeten oldukça işlek bir ektir. Eski Türkçede ekin hem /d/’li hem /t/’li şekilleri vardı. /t/’li şekil Batı Türkçesinde yalnız iste- “istemek” fiilinde kalmıştır. Ekin bugün yalnız d’li şekilleri kullanılmaktadır (Ergin, 2009: 182).

Günümüz Türkçesinde bu ek, bir yandan canlılığını kaybetmiş, bir yandan ise iki heceli yansımalara mahsus çok canlı bir ek hâlini alarak onlardan fiiller yapar olmuştur

(Banguoğlu, 1974, s. 204). Eserde tek örneği görülmüştür: alda- “aldatmak” (< al² “hile”) (ChY V/8-29).

1.1.2.1.1.5. +K-, +IK-, +UK-

Özbek Türkçesinde oluş bildiren geçişsiz fiiller yapan (Coşkun, 2014, s. 74) bu ek, düzlük-yuvarlaklık uyumuna bağlı olmaksızın hep /i/’li biçimdedir (Öztürk, 1997: 48). Ekin Eski Türkçedeki örnekleri çok olsa da günümüzde birkaç örneği mevcuttur (Ergin, 2009: 183). İncelenen romanlardaki belli başlı örnekleri şunlardır: birik- “birikmek, birbirine bağlamak” (< bir “bir”) (ChY IV/14-18), hayiq “çekinmek, korkmak” (< hay “nida”) (ChY IV/26-18).

1.1.2.1.1.6. +IA-

Eski Türkçeden beri oldukça yaygın olarak kullanılan bu ek, günümüzde de en işlek ek olma özelliğine sahiptir (Banguoğlu, 1974: 214). Türkçenin ilk dönemlerinden itibaren herhangi bir ses değişikliğine uğramamış olan ekin sadece çekim sırasında ünlüsünün değiştiği görülür. Bu durum ekin bünyesi ile ilgili olamayıp orta hecede kalmış olması ile ilgilidir (Ergin, 2009: 180). Romanlarda da yaygın olarak görülen ekin örneklerinden bazıları şunlardır: : damla- “demlemek” (< dam “dem”) (ChY I/7-3), boshla- “başlamak” (< bosh “baş”) (ChY II/10-9), tashla- “dışarı atmak” (< tash “dış”) (ChY IV/43-28), bog’la- “bağlamak” (< bog’ “bağ”) (P IV/ 4-45).

1.1.2.1.1.7. +IA-n- (<+IA-n-)

İsimlerden geçişli ve geçişsiz fiiller yapan bir ektir. Banguoğlu (1974: 218)’na göre geçişli fiiller hem edilen hem de dönüşlü görünüşleri için -In eki aldıklarında geçişsiz olurlar. Ancak +IA-n- eki, -IA- fiilinin edilen, veya dönüşlü görünüşü değildir. Ek, incelenen eserlerde işlek olarak kullanılmıştır: ishlan- “işlenmek” (< ish “iş”) (ChY II/2-11), foydalan- “faydalanmak” (< foyda “fayda”) (ChY II/33-11), o’ylan- “düşünmek” (< o’y “düşünce”) (ChY II/1-16), hozirlan- “hazırlanmak” (< hozir “hazır”) (ChY IV/39-20), zorlan- “zorlanmak” (< zor “zor”) (ChY V/8-31), uylan- “evlenmek” (< uy “ev”) (ChY VI/22-32), yoshlan- “yaşlanmak” (< yosh “gözyaşı”) (ChY XLV/37-210).

---

² (Coşkun, 2014: 74)

1.1.2.1.1.8. +IAş- (< +IA-ş-)

Birleşik bir ek olan +IAş- eki, oluş bildiren geçişsiz ve işteş fiiller yapan işlek bir ektir (Coşkun, 2014: 75). Eserdeki örnekleri oldukça fazladır: qalınlaş- “kalınlaşmak” (< qalın “kalın”) (ChY I/13-4), keskinlaş- “şiddetlenmek” (< keskin “şiddet”) (ChY II/3-9), yaqınlaş- “yakınlaşmak” (< yaqın “yakın”) (ChY II/39-11), salomlaş- “selamlaşmak” (< salom “selam”) (ChY II/35-16), joylaş- “yerleşmek” (< joy “yer”) (ChY II/11-18), og’irlaş- “ağırlaşmak” (< og’ir “ağır”) (ChY IV/35-23) olqışlaş- “alkışlamak” (< olqış “alkış”) (P IV/1-86).

1.1.2.1.1.9. +rA-

Bu ek, Özbek Türkçesinde genellikle ses taklitlerinden fiiller yapar (Coşkun, 2014: 76): ingra- “inlemek, feryat etmek” (< ing³ “inlerken çıkarılan ses anlamına gelen yansıma kelime”) (ChY IV/24-22).

1.1.2.1.2. Fiilden Fiil Yapma Ekleri (Fe’ldan Fe’l Yasovchi Qoshimchalar)

Fiilden fiil yapma ekleri. fiil kök ve gövdelerinden fiil yapmak için kullanılan eklerdir. Bu ekler fiil köklerine, fiilden yapılmış fiil gövdelerine ve isimden yapılmış fiil gövdelerine eklenirler (Ergin, 2009: 200). İncelenen eserlerde tespit edilen başlıca fiilden fiil yapma ekleri aşağıda verilmiştir.

1.1.2.1.2.1. -A-

Eski Türkçede fiil köklerine gelen -GA- ekinin damak sesini düşürmesiyle meydana gelmiştir (Banguoğlu, 1974: 276). Özbek Türkçesinde işlek olamayan bir ektir (Coşkun, 2014: 77). Eserlerdeki örnekleri de sınırlıdır: so’ra- “bilgi almak” (< sor- “sormak”) (ChY IV/25-25).

1.1.2.1.2.2. -Ar-

Sonu ünsüzle biten tek heceli fiillere getirilir. İşlek bir ek değildir. Ek, eklendiği geçişsiz fiilleri geçişli yapar (Öztürk, 1997: 87): Qaytar- “döndürmek” (< qayt- “dönmek”) (ChY II/15-13), chiqar- “çıkarmak” (< chiq- “çıkarmak”) (ChY II/24-18).

---

³ (Coşkun, 2014, s. 76)

1.1.2.1.2.3. -DUR-

Bu ek oldurma ve yaptırma ekidir. Türkçede eskiden beri bulunan ve işlek olarak kullanılan fiilden fiil yapma eklerinden biridir. Eski Türkçede ekin -DUR- olarak yalnız yuvarlak şekilleri vardı. Bunlardan da -tUr- daha eski ve asli şekil olup -dUr- sedalılışma ile sonradan ortaya çıkmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde ise ekin yalnız yuvarlak ve /d/'li şekilleri ile kullanıldığı görülmektedir (Ergin, 2009: 213).

İncelenen eserlerde oldukça işlek olan bu ekin örneklerinden bazıları şunlardır: to'ldir- "doldurmak" (< to'l- "dolmak") (ChY I/40-4), keltir- "getirmek" (< kel- "gelmek") (ChY I/41-4), surishtir- "soruşturmak" (< surish- "soruşmak") (ChY I/24-5), yugurtir- "koşturmak" (< yugur- "koşmak") (ChY II/11-19), qondir- "kandırmak" (< qon- "kanmak") (P XI/11-157), o'ldir- "öldürmek" (< o'l- "ölmek") (P XI/10-177).

1.1.2.1.2.4. -GUz-, -KUz-

Ek, genellikle sonu ünsüzle biten tek heceli fiillere getirilir. Sonu ünsüzle biten çok heceli fiillere getirilişi, Özbek Türkçesinde yok denecek kadar azdır (Öztürk, 1997: 91). Eserdeki örnekleri sınırlıdır: yotqiz- "yatırmak" (< yot- "yatmak") (ChY IV/32-22).

1.1.2.1.2.5. -I-

Eski Türkçede ekin yalnız -I- olduğu açıkça görülmektedir. Çünkü Eski Türkçede, örnekleri çok az olmakla beraber, ek ünlü ile biten fiillere de getirilirdi. Batı Türkçesine gelince, ek Eski Anadolu Türkçesinde de çok nadir olarak ünlü ile biten bazı fiillere getirilmiştir. Eski Anadolu Türkçesinden sonra ünlü biten fiillerdeki kullanışları kalktığı ve bugüne kadar ünsüzle biten fiillere eklenmek suretiyle kullanıla geldiği için kendisinden önce gelen ünlülerin ekin bünyesinde mi, yoksa yardımcı ses mi oldukları açıkça anlaşılmamaktadır (Ergin, 2009: 204).

Ekin incelenen eserlerdeki kullanımını oldukça yaygındır: yoqil- "yakılmak" (< yoq- "yakmak") (ChY I/1-3), ochil- "açılmak" (< och- "açmak") (ChY I/1-3) (P XI/30-183), ivitil- "ıslatılmak" (< ivit- "ıslatmak") (ChY I/7-3), ekil- "ekilmek" (< ek- "ekmek") (ChY I/13-3), uchiril- "uçurulmak" (< uch- "uçmak") (ChY I/17-3), bosil- "basılmak" (< bos- "basmak") (ChY I/18-3), quritul- "kurutulmak" (< qurit- "kurutmak") (ChY I/

18-3), eshitil- “işitilmek” (< eshit- “işitmek”) (ChY I/ 9-6) (P XI/7-197), ochil- “açılmak” (< och- “açmak”) (ChY I/36-6), buril- “çevrilmek” (< bur- “çevirmek”) (ChY II/ 40-13), otıl- “atılmak” (< ot- “atmak”) (ChY IV/22-22), sezil- “hissedilmek” (< sez- “sezmek”) (P XI/34-197).

1.1.2.1.2.6. -mA-

Bu ek Türkçede eskiden beri kullanılan ve işleklik derecesi en geniş olan fiilden fiil yapma ekidir. Ek eskiden beri hiçbir değişikliğe uğramamıştır (Ergin, 2009: 200).

Görevi olumsuz fiiller yapmak olan bu ekten sonra, hiçbir fiilden fiil yapma eki getirilemez, sadece fiilden isim yapım ekleri ve çekim ekleri getirilebilir (Coşkun, 2014: 79). Eserlerdeki örneklerden bazıları şunlardır: kirma- “girmemek” (< kir- “girmek”) (ChY II/34-18), kelma- “gelmemek” (< kel- “gelmek”) (ChY IV/8-22), sezma- “fark etmemek” (< sez- “fark etmek, hissetmek”) (ChY IV/34-23), yetma- “yetmemek” (< yet- “yeterli olmak”) (ChY V/30-31), qarama- “bakmamak” (< qara- “bakmak”) (ChY VI/19-33), bilma- “bilmemek” (< bil- “bilmek”) (ChY IX/16-42), olma- “almamak” (< ol- “almak”) (ChY XI/32-46), indama- “söylememek” (< inda- “söylemek”) (ChY XII/41-50), berma- “vermemek” (< ber- “vermek”) (ChY XII/40-54), (P XI/9-197), arima- “bitmemek” (< ari- “bitmek”) (ChY XIII/2-59), ko'rma- “görmemek” (< ko'r- “görmek”) (ChY XIV/2-65), kutilma- “beklenmedik” (< kutil- “beklenmek”) (ChY XVI/44-69), tushma- “düşmemek” (< tush- “düşmek”) (ChY XVI/37-71), to'lma- “dolmamak” (< to'l- “dolmak”) (ChY XVIII/45-75), chiqma- “çıkılmamak” (< chiq- “çıkılmak”) (ChY XX/34-82), berma- “vememek” (< ber- “vermek”) (ChY XX/37-83), o'tirma- “oturmamak” (< o'tir- “oturmamak”) (ChY XX/30-91), dema- “söylememek” (< de- “söylemek”) (ChY XXII/7-102), tegma- “dokunmama” (< teg- “dokunmak”) (ChY XXIV/1-109), tushunma- “düşünmemek” (< tushun- “düşünmek”) (P IX/14-146), chiqma- “çıkma” (< chiq- “çıkılmak”) (P V/6-110), anglama- (< angla- “anlamak”) (P XXIII/39-269).

1.1.2.1.2.7. -n-

Bu ek Türkçede eskiden beri kullanılan işlek bir fiilden fiil yapma ekidir. Fonksiyonu kendi kendine yapma veya olma ifade eden fiiller yapmaktır. Karşılıkları hareket o hareketi yapan veya olan nesnenin üzerine döndüğü için -n- eki ile yapılan bu fiiller

dönüştürücü fiiller ve -n- ekine de dönüştürücü eki adı verilir (Ergin, 2009: 202). Eserlerde işlek olarak görülür: damlan- “demlenmek” (< damla- “demlemek”) (ChY I/7-3), ko’rin- “görünmek” (< ko’r- “görmek”) (ChY II/42-11) (P X/10-152), qilin- “yapılmak” (< qil- “yapmak”) (ChY II/9-18).

1.1.2.1.2.8. -r-

Bu ek Türkçede eskiden beri görülen ve işlek olarak kullanılan bir fiilden fiil yapma ekidir. Olma veya yapma ifade eden fiillerden oldurma veya yaptırma ifade eden fiiller yaparlar. Ek tek heceli fiil köklerine getirilmektedir (Ergin, 2009: 209): Bitir- “bitirmek” (< bit- “bitmek”) (ChY IV/31-21), uchir- “uçurmak” (< uch- “uçmak”) (ChY IV/28-21), pishir- “pişirmek” (< pish- “pişmek”) (ChY I/14-8), qochir- “kaçırmak” (< qoch- “kaçmak”) (ChY I/34-4).

1.1.2.1.2.9. -ş-

Bu ek, Türkçede eskiden beri çok işlek olarak kullanılan fiilden fiil yapma eklerinden biridir. Yaptığı fiiller bir ortaklaşma veya bir oluş ifade eder. Vokalle biten fiillere doğrudan doğruya eklendiği için bu ekin Türkçede eskiden beri -ş- olduğu açıkça görülür. -ş-’den önce gelen yardımcı ünlüler Eski Türkçede ünlü uyumuna bağlıydı. Eski Anadolu Türkçesinde bir müddet uyuma aykırı olarak yalnız düz şekiller kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesinden sonra uyum çerçevesine sokulmuş ve bu şekilde kullanıla gelmiştir (Ergin, 2009: 209).

Özbek Türkçesinde -ş- eki, karşılıklı yapma veya birlikte yapma olmak üzere iki tip ortaklık ifade eder (Coşkun, 2014, s. 80): bo’lash- “bölüşmek” (< bo’l- “bölmek”) (ChY I/4-3), berish- “verişmek” (< ber- “vermek”) (ChY I/8-3), ko’rish- “görüşmek” (< ko’r- “görmek”) (ChY I/44-4), kulish- “gülüşmek” (< kul- “gülmek”) (ChY IX/44-41) (P XI/10-177), o’pish- “öpüşmek” (< o’p- “öpmek”) (ChY XLVII/42-215).

1.1.2.1.2.10. -t-

Türkçede eskiden beri görülen ve işlek olarak kullanılan bir fiilden fiil yapma ekidir. Fiilden oldurma ve yaptırma ifade eden fiiller yapar. -t- eki Eski Anadolu Türkçesinde çekim sırasında iki ünlü arasında bazen sedalılaştırılarak -d- olmuştur. Bugün de ağızlarda bu çeşit değişiklikler görülür. Normal bir ses olayı olan bu değişimler dışında -t- eki

eskiden beri hep -t- şeklini korumuştur (Ergin, 2009: 212): ivit- “ıslatmak” (< ivi- “ıslamak-” (ChY I/ 7-3), qurit- “kurutmak” (< quri- “kurumak”) (ChY I/ 18-3), isit- “ısıtmak” (< isi- “ısınmak”) (ChY I/ 20-3), cho’chit- “korkutmak” (< cho’chi- “korkmak”) (ChY IV/1-27).

1.1.2.1.2.11. -z-

Bu ek, Eski Türkçede yaygın olarak kullanılsa da Batı Türkçesinde âdetâ unutulmuş olup örnekleri çok azdır (Ergin, 2009: 214): emiz- “emzirmek” (< em- “emmek”) (ChY IV/43-21).

1.1.3. Birleşik Fiiller (Qoshma Fe’l)

Birleşik fiil bir kelime grubudur. Kelime gruplarında asıl amaç anlamca bir bütünlük oluşturmak ve cümle içinde tek kelime muamelesi görmektedir. Kelime grubunu oluşturan ögeler, asıl anlamlarından az veya çok farklı, yeni ve tek bir anlamı ifade etmek üzere bir araya gelirler. Birleşik fiil yapısında da durum böyledir (Güner, 2021: 293). Genel olarak Türkçede birleşik fiiller, bir isim ile bir yardımcı fiilin, iki ayrı fiilin veya isim türünden bir veya birden çok kelime ile bir esas fiilin birleşmesinden oluşan ve tek bir kavrama karşılık olan fiil türleridir (Korkmaz, 2007: 150).

Özbek Türkçesi gramerlerinde ise birleşik fiil ile kastedilen hem isim soylu veya isimleşmiş fiil soylu Özbek Türkçesi kelimelerle, hem de yabancı kaynaklı isim soylu kelimelerle *qil-*, *et-*, *ber-*, *ol-*, *sol-* gibi yardımcı fiillerin birleşmesinden veya iki ayrı fiil şeklinin anlamca kaynaşmasından oluşmuş fiil türüdür (Coşkun, 2014: 207).

1.1.3.1. Bir İsim ve Bir Yardımcı Fiilden Oluşan Birleşik Fiiller

Özbek Türkçesinde bu tür fiiller, gerek Türkçe, gerekse alıntı kelimelere *ol-* “almak”, *ayla-* “eylemek”, *ber-* “vermek”, *bo’l-* “olmak”, *et-* “etmek”, *kech-* “geçmek”, *kel-* “gelmek”, *ko’r-* “görmek”, *ko’tar-* “kaldırmak”, *qil-* “kıymak”, *qo’y-* “koymak”, *saqla-* “saklamak”, *sol-* “salmak”, *top-* “bulmak”, *tut-* “tutmak” gibi yardımcı fiillerin gelmesiyle oluşur (Coşkun, 2014: 208). İncelenen eserlerde tespit edilen bu tür birleşik fiiller aşağıda gösterilmiştir:

1.1.3.1.1. İsim + bér-

Maslahat ber- “tavsiye vermek” (ChY I/42-4), sut ber- “süt vermek” (ChY I/29-5), quvvat ber- “güç vermek” (ChY I/18-8), habar ber- “haber vermek” (ChY II/13-10), dalolat ber- “işaret vermek” (P XI/13-183).

1.1.3.1.2. İsim +bo'l-

Hayron bo'l- “şaşırmak” (ChY II/15-11), majbur bo'l- “mecbur olmak” (ChY II/17-14), lozim bo'l- “lazım olmak” (ChY VI/10-34), paydo bo'l- “ortaya çıkmak” (P IV/2-46), rozi bo'l- “razı olmak” (P IV/7-95), imon bo'l- “inançlı olmak” (P XI/18-197).

1.1.3.1.3. İsim + ét-

Kuchi yet- “gücü yetmek” (ChY I/3-7), davom et- “devam etmek” (ChY II/9-10), farosati yet- “aklı yetmek” (ChY I/42-7), ajali yet- “eceli yetmek” (ChY VI/14-21), iroda yet- “iradesi yetmek” (ChY V/30-31).

1.1.3.1.4. İsim + qıl-

Shukr qil- “şükür etmek” (ChY I/11-3), duo qil- “dua etmek” (ChY I/1-4), shamol xuruj qil- “rüzgar esmek” (ChY I/14-4), insof qil- “insaf etmek” (ChY I/21-5), xizmat qil- “hizmet etmek” (ChY I/12-18), sajda qil- “secde etmek” (ChY II/41-18), orzu qil- “arzu etmek, istemek” (ChY V/1-32), imo qil- “ima etmek” (ChY VIII/41-35), talab qil- “talep etmek” (ChY XXV/33-116), sabr qil- “sabretmek” (ChY VIII/7-118), majbur qil- “mecbur etmek” (ChY XLVII/25-223), rahm qil- “merhamet etmek” (ChY LI/45-230), mazax qil- “dalga geçmek” (P V/17-101), qabul qil- “kabul etmek” (P V/9-104), bartaraf qil- “ortadan kaldırmak” (P V/47-104), xusumat qil- “nefret etmek” (P V/7-108), inkor qil- “inkar etmek” (P XI/49-157), isbot qil- “ispat etmek” (P XI/23-183), hurmat qil- “saygı duymak” (P XI/15-197), muomala qiladi “muamele etmek” (P XI/30-197).

1.1.3.1.5. İsim+ ko'r-

Ma'qul ko'r- “onaylamak, uygun görmek” (ChY V/11-30), chora ko'r- “çare bulmak, önlem almak” (ChY V/16-32), chorasini ko'r- “çaresine bakmak” (ChY V/10-34).

1.1.3.1.6. İsim+ol-

Javob olish- “cevap almak” (ChY V/30-11).

1.1.3.1.7. İsim+sol-

İzztirob sol- “acı çekmek” (ChY IV/6-21), umid sol- “ümit vermek” (ChY V/35-32), quloq sol- “kulak vermek, dinlemek” (ChY V/31-35).

1.1.3.1.8. İsim+saqla

Jon saqla- “can kurtarmak” (ChY IV/23-21), sukut saqla- “sessiz olmak” (ChY V/35-29).

1.1.3.2. Zarf-Fiil Eki Almış Esas Fiil ile Bir Yardımcı Fiilden Oluşan Birleşik Fiiller

Bu tür fiiller, zarf-fiil eki almış bir esas fiil ile o fiili türlü yönlerden tamamlayan bir yardımcı fiilden oluşmuş fiillerdir. İki ayrı fiilin birleşip kaynaşmasıyla oluşmuş bu tür birleşik yapılarda esas fiili tamamlayan yardımcı fiiller tasvir fiilleri olarak da adlandırılır. Yardımcı fiil görevini üstlenmiş bu tasvir fiilleri de aslında yardımcı fiil değil, yine bir esas fiildir. Ancak anlam kayması yoluyla sözlük anlamından uzaklaşarak esas fiil olmaktan çıkmış, birinci fiildeki oluş ve kılışı tasvir eden bir yardımcı fiil durumuna gelmiştir. Tasvir fiili olarak adlandırılması da bu işlevi gereğidir (Erdem Uçar, 2016: 23). Özbek Türkçesinde oldukça yaygın olarak görülen (Merhan, 2008: 369) bu tür birleşik fiillerin incelenen eserlerdeki örnekleri aşağıda gösterilmiştir:

1.1.3.2.1. Asıl Fiil+Ol- “Almak” Fiili

Yardımcı fiil olarak ol- “almak” fiili, Özbek Türkçesinde yeterlilik ifade eden, fiilin karşıladığı işin veya hareketin mümkün veya muhtemel olup olmayacağını belirleyen yardımcı fiildir. Tarih boyunca hem esas hem yardımcı fiil olarak kullanılan ve nesne alabilen bu fiil, Özbek Türkçesinde esas fiile-a / -y bazen de -(i)b zarf fiil ekleriyle bağlanır (Coşkun, 2014: 158; Erdem Uçar, 2016: 28). Ol- “almak” tasvir fiiliyle kurulmuş birleşik fiillerin eserlerde tespit edilen örneklerinden bazıları şunlardır:

İlojini qila olmadı. “Elinden geleni yapamadı.” (ChY I/36-4).

Botir anglay olmadı. “Batur anlayamadı.” (P XXIII/39-269).

Hech kim miq eta olmaydı “Hiç kimse yardım edemez.” (P /13-285).

Kimi örneklerde ol- “almak” yardımcı fiili için fiilin bildirdiği işin, hareketin tamamlandığını ifade eder:

Sigir ketgan tomonga qarab oldı. “İneğin gittiği yöne baktı.” (ChY I/29-6).

So'radi u bir xorsinib olib. “İç çekerek sordu.” (ChY I/23-6).

Xurshid qo'lga tushganini, endi qutula olmasligini angladı. “Hurşit yakalandığını şimdi kurtuluşunun olmadığını anladı.” (P /40-319).

1.1.3.2.2. Asıl Fiil+Ber-/Ver- “Vermek” Fiili

Bu tür birleşik fiillerde ber- /ver- “vermek” yardımcı fiili, esas fiile -(i)b veya -a/-y zarf-fiil eklerinden biri ile bağlanır. -(i)b ekiyle bağlandığında söz konusu iş veya oluşun en kısa sürede gerçekleşmesi ifade edilmektedir (Coşkun, 2014: 159):

Shuni qaynonasi va qizchasiga bo'lashib berdi. “Bunu, kaynanası ve kızına bölüştüverdi” (ChY I/4-3).

İntiq bo'lib o'tiraberish Zarifa xolaning joniga tegdi. “Beklenti içinde oturmak Zarifa halanın ruhuna dokundu.” (P XI/17-177).

Tasvir fiili esas fiile -a/-y zarf-fiil eki ile bağlanırsa söz konusu iş veya oluştaki ayrıntıdan daha fazla çabukluk, süratlilik ve anilik ifade eder (Coşkun, 2014, s. 159):

Yod olingan baytni aytaverishadi. “Ezberlenmiş ayeti okuyuveriyorlar” (P IV/36-86).

Lekin Quدرات akadan xa degan sado chiqavermadi. “Ama Kudret ağabey evet demedi.” (P V/6-110).

1.1.3.2.3. Asıl Fiil+Ko'r- “Görmek” Fiili

Ko'r- fiili çoğunlukla -(i)b zarf fiil ekiyle, nadiren -a zarf fiil ekiyle kullanılır (Coşkun, 2014: 161):

Oyniga qarab bezakni peshonasiga qo'yib ko'rdi. “Aynaya baktı ve süsü alına yerleştirdi. (ChY II/9-17).

1.1.3.2.4. Asıl Fiil+Tur- “Durmak” Fiili

Uygur dönemi eserlerinden itibaren esas fiil olması dışında bildirme şekilleri, kipler, birleşik fiiller gibi çeşitli yapılar bünyesinde farklı görevler üstlenen tur- “durmak” fiili, tarih boyunca süreklilik ifade eden birleşik fiiller oluşturmuştur. Esas fiile -A, -(y)U, -y, -p zarf fiil ekleriyle bağlanır. Bu fiilin başlıca işlevi, esas fiildeki oluş ve kılışı süreklilik anlamıyla tasvir etmektir (Erdem Uçar, 2016: 37).

Ustidan pul berib turadi. “Üstüne para verir.” (ChY II/9-11)

Kamzuli ostidan atlas ko’ylagi ko’rinib turar. “Yeğinin altından atlas gömleği görünüyor.” (ChY II/44-11)

Harbiy qismlarni barcha kerakli narsalar bilan ta’min qilib turadi. “Askeri birimlere gerekli olan şeyleri temin eder.” (ChY II/18-17)

1.1.3.2.5. Asıl Fiil+Qol- “Kalmak” Fiili

Geçişsiz bir fiil olan qol- “kalmak” fiili, Türkçenin ilk dönemlerinden itibaren yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır. qol- “kalmak” fiili, esas fiile -A, -y, -p zarf fiil ekleriyle bağlanarak hareketteki devamlılığa işaret eder (Erdem Uçar, 2016: 33).

Esas fiilin kök veya gövdesine -(i)b eklenirse, bir iş veya oluşun yapıp bitmesiyle meydana gelen durum ifade edilir. Eğer fiilin kök veya gövdesine -a veya -y eklenirse, samimi veya alaylı bir istek ifade edilir (Coşkun, 2014: 162).

Ertalab non nattasiga arang olingan churrakdan bir shapalog’ini Oynisa tejab qolgan edi. “Sabah Aynisa, zar zor alınmış ekmekten el kadarını ayırmıştı.” (ChY I/3-3).

Qish kirganda suti tortilib qoldi. “Kış gelince sütü çekildi.” (ChY I/38-4).

Eti borib suyagiga yopishib qoldi. “Eti kemiğine yapışıp kaldı.” (ChY I/39-4).

Qarolmay qoldik, yem allaqachon tugagan... “Bakamadık, yem çoktan bitti...” (ChY I/19-6).

Arang qochib qoldim. “Zar zor kaçtım.” (ChY I/42-6).

Oynisa va g’ussa bilan pullarga qarab qoldi “Oynisa öfkeyle paralara bakakaldı.” (ChY I/32-7).

Jiydadek mevalari qorayib qolipti. “İğde gibi meyveleri kararıp kaldı.” (ChY IV/5-22).

Urush munosabati bilan evakuatsiya qilingan bir kishi bilan tanishib qoldi. “Savaş nedeniyle tahliye edilen bir adamla tanıştı” (ChY V/9-30).

Qizingizdan ayrilib qolishimizga sal qoldi. “Kızından ayrılmamıza az kaldı.” (ChY V/43-30).

Yoki uydagilari sezib qolganmikin? “Veya evdekiler hissetti mi?” (ChY VIII/31-37).

İndamas bo'lib qolgan edi. “Sessiz kalmıştı.” (ChY XLVIII/33-225).

1.1.3.2.6. Asıl Fiil+Ket- “Gitmek” Fiili:

Esas eyleme /(i)b/ ekiyle ulandığında hareketin bittiğini, tamamlandığını, uzaklaştığını ya da aniden değiştiğini bildirir. /a/ veya /y/ ekiyle ulandığında hareketin başladığını bildirir (Merhan, 2008: 375).

Bu tür birleşik fiillerde ket- “gitmek” tasvir fiili esas fiile -(i)b ekiyle eklendiğinde hareketin bittiğini, tamamlandığını, başlangıç noktasından uzaklaştığını ya da aniden değiştiğini ifade eder (Merhan, 2008: 375).

Oynisa allaqanday charsillash tovushidan uygonib ketdi. “Aynisa pencerenin hışırtı sesinden uyandı.” (ChY I/8-4).

Uch yil urush mobaynida xammasi allaqachon sotilib ketdi. “Üç yıllık savaş sırasında her şey zaten satıldı.” (ChY I/33-4).

Kechqurun molni yetaklab chiqib ketishdi. “Akşam sığırlarla birlikte yola çıktılar.” (ChY I/3-6).

Oynisaning yuragi shuvillab ketdi. “Aynisa’nın kalbi sıkıştı.” (ChY I/10-6).

Tuzalib ketdingizmi? “İyileştiniz mi?” (ChY IV/19-27).

U ichkariga kirib ketayotgan bir ofitserga nimalardir dedi “O içeri giren bir memura bir şey söyledi.” (ChY XVII/6-73).

Men xam chiqib ketaman. “Ben de dışarı çıkacağım.” (ChY XLVII/13-214).

Harbiy idoraga olib ketishdi. “Askerlik şubesine götürdüler.” (ChY XLIX/9-226).

İmtixon bahs-munozaraga aylanib ketdi. “Sınav tartışmaya dönüştü.” (P IV/5-75).

Barno uyidan chiqib ketayotganida Jasur uni quchib. “Berna evinden çıkarken Cesur ona sarıldı” (P VI/1-122).

Barno sekin turib xonadan chikib ketdi. “Berna sakince odadan çıktı” (P XI/6-197).

Bannaga kirib ketdi “Banyoya girdi.” (P XI/36-197).

1.2.Fiil Çekimi

Fiillerin çekimli şekilleri en az dört şey ifade eder. Bu dört şeyi çekimli fiili teşkil eden üç unsur meydana getirir. Bu unsurlardan birincisi fiil kök veya gövdesidir. Fiil kök veya gövdesi mücerret hareket ifade eder. İkinci unsur şekil ve zaman ekidir. Bu unsur fiil kök veya gövdesinin karşıladığı hareketin bazen yalnız şeklini, yani ne şekilde kullanış sahasına çıktığını, bazen de şekli ile birlikte zamanını gösterir. Demek ki ikinci unsur bir yandan şekil, öte yandan zaman olmak üzere iki şey ifade eder. Çekimli fiildeki üçüncü unsur ise şahıs ekidir (Ergin, 2009: 281).

Fiil çekimi yapısal açıdan değerlendirildiğinde, gerek Eski ve Orta Türkçe metinlerinde, gerekse çağdaş Türk lehçelerinde genel yapısını muhafaza etmiştir. Tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde fiillerin şekil ve zamanlarının oluşturulma biçimleri, lehçeden lehçeye bir takım morfolojik ve yapısal farklılıklara sahip olsa da çekim için aynı yapısal kuralların izlendiğini ve aynı şekil-zaman ve tarz anlayışlarının geçerli olduğu söylenebilir. Türkçede fiil çekiminde kök ya da gövde halindeki fiil tabanına bir kural halinde, önce şekil ya da zaman eki sonra şahıs eki getirilir (Berbercan, 2012: 26).

1.2.1.Fiilde Şahıs (Shaxs – Son Qo’shimchalari)

Şahıs fiilin gösterdiği hareketin hangi şahıs tarafından yapıldığını ifade eden gramer kategorisidir. Fiillerin gösterdiği hareketler nesnelere faaliyetleri, onların oluş ve kılışlarıdır (Ergin, 2009: 134).

Tam çekimli fiil şekillerinde; kip ekleriyle birlikte şahıs ve teklik-çokluk ekleri de önemli bir yer tutar. Bu ekler, yüklem belirtisi olarak sadece fiile değil, ada da eklenir. Bu durumda fiil şekillerinin ad şekilleriyle örtüşmesi, temel olarak fiil şahıs eklerinin gelişmesinin ilk aşamasını kapsamaktadır. Sonuç olarak Türkçe fiillerde teklik-çokluk ve şahıs bildirimlerinin ifade edilmesi Türkçenin çok eskiliğini göstermektedir (Şçerbak, 2019: 34).

Fiil kipleri ve zamanlarının işlevleri ve anlamları kişi-sayı biçimleriyle gerçekleştirilir. Eylemin yürütücüsü bir veya birden fazla kişiden oluşabilir. Kişi sayı biçimleri,

eylemin failini belirtmenin yanı sıra, kip ve zaman biçimlerinin anlamını kısmen etkilemektedir (Shukurov, 1976: 13).

Genel Türkçede olduğu gibi Özbek Türkçesinde de şahıs ekleri üçe ayrılır. Bu ekler ve incelenen romanlardan seçilen örnekleri aşağıda gösterilmiştir.

1.2.1.1. Birinci Tip (Zamir Kökenli) Şahıs Ekleri (I. Tip Shaxs-Son Qo'shimchalari)

Zamir kökenli şahıs ekleri, şahıs zamirlerinin zamanla ekleşmesinden meydana gelen şahıs ekleridir. Öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman ve istek kiplerinin işletiminde kullanılır (Naseem, 2016: 51).

Tablo 1.1. Birinci tip şahıs ekleri

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-man	-miz
2. Şahıs	-san	-sanlar
Nezaket	-siz	-sizlar
3. Şahıs	Ø	-lar

Qaytib kelib opamga aytaman. “Geri dönüp kardeşime söyleyeceğim.” (ChY IX/22-41).

O'zim aytaman. “Kendim söyleyeceğim.” (ChY XLVI/44-212).

Boramanu izimga qaytaman. “Yoluma geri döneceğim.” (ChY XLVII/5-218).

Bu ishni o'zim qilaman. “Bu işi kendim yapacağım.” (ChY XLVII/11-214).

Endi nimadan umid qilasan? “Şimdi neyden ümit edeceksin?” (ChY VIII/11-38).

Nima qilasz. “Ne yapacaksınız.” (ChY XLVII/20-218).

Keliningizga tortiq qilarsiz dedi. “Gelininize hediye edersiniz dedi.” (ChY II/29-17).

Bu oqshom ham o'choqqa o't yoqilmaydiØ. “Bu akşam da ocakta ateş yakılmayacak.” (ChY I/1-3).

Qozon qaynatarØ “Kazan kaynatır” (ChY I/17-3).

Boshqaning boshiga tushadiØ. “Başkasının başına düşecek.” (ChY XLVII/10-218)

Haddan tashqari qurbon berayapmiz “Haddinden fazla fedakârlık yapıyoruz” (P VI/17-130)

İnsaf qilarsizlar. “İnsaf edersiniz.” (ChY I/21-5).

1.2.1.2.İkinci Tip (İyelik Kökenli) Şahıs Ekleri (II. Tip Shaxs-Son Qo'shimchalari)

Bu ekler de aslında birer iyelik eki iken, zamanla fiil işletimlerinde şahsı ifade eden ekler olarak kullanılmışlardır. İyelik kökenli şahıs ekleri görülen geçmiş zaman ve şart kiplerinin işletiminde kullanılır (Naseem, 2016: 51).

Tablo 1.2. İkinci tip şahıs ekleri

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-m	-k
2. Şahıs	-ng	-nglar, -ngiz
Nezaket	-ngiz	-ngizlar
3. Şahıs	Ø	-lar

Sartaroshga boruvdim “Berbere gittim” (ChY I/40-6).

O'z ko'zim bilan ko'rdim “Kendi gözlerimle gördüm” (ChY XLVII/11-221).

Mana buni ko'rsatuvdim. “Sana bunu gösterdim.” (P VIII/45-144).

Hushimga kelib qarasam. “Aklım başıma gelince bakarım” (ChY I/9-7).

Tashqariga chiqsam. “Dışarıya çıksam” (ChY I/14-7).

Ularning ishlarini ko'rsan. “Onların işlerini yap” (P IV/21-51).

Agar oldin o'ldingiz. “Eğer önce ölürsen” (P XI/10-177).

Yong'oq mag'zini kemptishga ham tishsiz milki bas kelmas ediØ. “Ceviz parçasını ısırda da dişsiz olduğu için yiyemezdi. (ChY I/9-3).

Ammo qarib ketgan bo'lsa ham ro'zgarga asqotib kelardiØ. “Ama ne kadar yaşlı olsa da geçime yardım ederdi.” (ChY I/14-3).

Suti ikkita tovoqni ham to'ldirmaydiØ. “Sütü iki tabağı da doldurmuyor” (ChY I/34-4).

Kechasi bilan dars tayyorlab chiqishgan ediØ. “Geceleyin ders hazırlamıştı.” (ChY IV/23-23).

Hech kim nasibasiz qolmagan ediØ. “Hiç kimse nasipsiz kalmamıştı.” (ChY LI/8-236).

Nafsini qondirdi. “Nefsini kandırdıØ.” (P XI/11-157).

Bittasiga rahm qilsaØ. “Birisine merhamet etse.” (ChY LI/45-230).

Yo'satdan bo'lganidan esankirab qoldik. “Aniden hayrete düştük.” (ChY II/2-13).

Oldinlari munaqa dardga parvo qilmasidik. “Önceden böyle acıları umursamazdık.” (P XI/47-177).

Nechchi marta o'qidingiz shu kitobni opa? “Bu kitabi kaç kez okudunuz abla?” (ChY I/13-19).

Qalaysiz tuzalib ketdingizmi endi? “Nasılsınız, iyileştiniz mi şimdi?” (ChY IV/19-27).

Nega keldingiz? “Neden geldiniz?” (ChY XLV/20-210).

Mol bozorini surishtirsangiz “Mal pazarını soruştursanız” (ChY I/24-5).

Siz nimani ma'qul ko'rsangiz shu. “Siz ne uygun görürseniz o” (ChY I/39-5).

Ko'rishdilar “Görüştüler” (ChY I/14-6).

1.2.1.3. Üçüncü Tip (Emir Çekiminde Kullanılan) Şahıs Ekleri

Özbek Türkçesinde emir çekimi her şahısta ayrı bir ek ile yapılır. Emir ekleri; hem kipi, hem de şahsı birlikte ifade eder (Öztürk, 1997: 40).

Tablo 1.3. Üçüncü tip şahıs ekleri

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-ay	-aylık
2. Şahıs	Ø, -gin	-ng, -(i)ngiz
3. Şahıs	-sin	-sinlar

Qaytib kelsin. “Geri gelsin.” (ChY I/1-4).

Xudo ko'rsatmasin. “Allah göstermesin.” (ChY I/35-5).

Xudo xayringizni bersin. “Allah hayrımızı versin” (ChY I/38-5).

Xudo asrasin. “Allah korusun.” (ChY I/24-8).

Eshitilsin “İşitilsin.” (ChY IV/36-25).

Uyimizga ofat kiritmasin “Evimize felaket gelmesin” (ChY XLVII/3-214).

Biron yil ishlab tajriba orttirsin “Herhangi bir yıl çalışıp tecrübe kazansın” (ChY L/28-227).

Sizing ishingiz bo'lmasin “Sizin işiniz olmasın” (ChY XLVII/40-222).

Muloqat qilmasin “İletişim kurmasın” (P V/1-110).

Keyin domangir bo'lib yur mang, yurangiz g'am bo'lib. “O zaman üzülüp ortalıkta dolaşma.” (ChY I/28-5).

Haydattirib oboring. “Sürüp götürün.” (ChY I/35-5).

Meni ovora kilmang. “Beni çaresiz bırakmayın.” (ChY I/38-5).

Sabr qiling. “Sabırlı ol.” (ChY XLV/14-211).

Xavotir bo'lmang. “Endişe etme..” (ChY XLVII/5-218)

Siz ovora bo'lmang. “Siz avare olmayın.” (ChY XLVII/13-222).

1.2.2. Fiilde Kip (Fe'l Mayllari)

Bir oluşun, bir kılışın yapıldığını, yapılacağını, yapılmakta olduğunu veya bir oluşun, bir kılışın yapılmasıyla ilgili bir dileği, isteği bildiren fiillerin girdiği şekil kip olarak adlandırılır. Kipler, bildirme ve tasarlama kipleri olarak ikiye ayrılmaktadır (Coşkun, 2014: 121).

Türk dillerinde özellikle tarihsel olarak kip ve zaman kategorileri bir bütün oluşturmuş ve birbirlerinden farklılaşmamıştır. Bu durum öncelikle her bir kip ve zaman kategorisi için özel eklerin bulunmaması durumunda görülmekte, yani ekin hem kip zaman ifadesine hizmet etmesiyle açıklanmaktadır. Kip kategorisi zaman kategorisine göre daha geniş olup, kip biçimleri zamanın anlamına göre ayrılmaktadır. Ancak çekim biçimlerinin tümü dilbilgisel zaman anlamına sahip değildir (Abdurahmonov ve Shukurov, 1973: 133).

1.2.2.1. Bildirme (Haber) Kipleri (Xabar Mayli)

Bildirme/ haber kipleri yapılmış, olmuş; yapılmakta, olmakta ve yapılacak, olacak olan işleri, oluşları veya durumları haber verme, yargı hâlinde bildirme özelliği olan kiplerdir. Kök ve gövde hâlindeki bütün filleri kapsamaktadır (Güner, 2021: 400).

1.2.2.1.1. Görülen Geçmiş Zaman (Anıq O'tgan Zamon)

1.2.2.1.1.1. Görülen Geçmiş Zamanın Olumlu Çekimi

Geçmiş zamanın -dı eki tüm Türk dillerinde ortaktır ve anlan farkı yoktur. Bu formun belirttiği zaman anlamı Türk dillerinde çok eski çağlardan beri oluşmuş ve yüzyıllar boyunca değişmeden devam etmiştir (Shukurov, 1976: 35).

Ek ünsüzü Köktürkçede l, n, r'den sonra (bar- hariç) t, diğer seslerden sonra d'dir. İstisnalarına rağmen Eski Uygurcada da hâkim olan bu sistem bugün sadece Çuvaşçada devam etmiştir. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde tonlu-tonsuz uyumu devam ederken Eski Oğuz ve Osmanlı dönemlerinde sadece d'li biçimleri vardır. Tonlu tonsuz uyumuna uygun olarak ekin hem d'li hem t'li şekillerini bugün sürdüren grubun Kıpçak lehçeler grubu olduğu görülüyor (Türk Dil Kurumu, 2019: 30).

Bu ek hem şekil, hem zaman ifade eden bir ektir. Şekil bakımından bildirme, zaman bakımından görülen geçmiş zaman ifade eder. Yani bu ek hareketin görülen geçmiş zamanda ortaya çıktığını haber veren bir şekil ve zaman ekidir. Bu zaman çekiminde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır (Ergin, 2009: 298).

Özbek Türkçesinde görülen geçmiş zamanın olumlu çekimi aşağıda tablo hâlinde gösterilmiştir:

Tablo 1.4. Görülen geçmiş zaman şahıs çekimi

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-di-m	-di-k
2. Şahıs	-di-ng	-di-ngiz
3. Şahıs	-diø	-di-lar

1.2.2.1.1.1.1. I. Teklik Şahıs: -dim

Sartaroshga boruvdim “Berbere gittim” (ChY I/40-6).

Qochib qoldim “Kaçtım” (ChY I/42-6).

Boshqasiga bordim “Başkasına gittim.” (ChY I/43-6).

Kendi gözlerimle gördüm” (ChY XLVII/11-221).

Mana buni ko’rsatuvdim. “İşte bunu gösterdim.” (P VIII/45-144).

Ukamni ergashtirib boruvdim. “Kardeşimi takip ettim.” (ChY I/2-7).

Ancha kutdim. “Uzun süre bekledim.” (ChY IV/5-27).

O’z ko’zim bilan ko’rdim tushunmadim “Kendim gözüm ile gördüm, anlamadım” (P IX/14-146).

1.2.2.1.1.1.2. II. Teklik Şahıs: -ding

Nega yuzini ochib qo’ymading? “Neden yüzünü açmadın?” (ChY IV/22-20).

1.2.2.1.1.1.3. III. Teklik Şahıs: -di

Qozon tuvog’i ochilmadi, sovuqligicha qoldi. “Kazanın kapağı açılmadı, soğuk kaldı.” (ChY I/2-3).

Shuni qaynonasi va qizchasiga bo’lashib berdi. “Onu kaynanası ve kızına bölüştürdü.” (ChY I/4-3).

O’ziga ham ikki tishlamcha qo’ydi. “Kendisine de iki lokma koydu.” (ChY I/5-3)

Uchtadan yong’oq ulashdi. “Üç cevizi paylaştı.” (ChY I/5-3).

Hushiga kela boshladi. “Hoşuna gitmeye başladı” (ChY I/10-4).
Charsillash tovushini endi angladi. “Gürültü sesini şimdi anladı.” (ChY I/12-4).
Maslahatin berishdi. “Öğüdünü verdiler.” (ChY I/42-4).
Sotishni ma’qul ko’rishdi. “Satışı kabul edildi.” (ChY I/44-4).
Maslahat shunda to’xtadi “Tavsiye şunda durdu.” (ChY I/1-5).
Ogilxonaga kirdi. “Ahıra girdi” (ChY I/8-5).
Bosh chayqadi “Baş salladı” (ChY I/9-5).
Oynisa bilan savdolasha boshladi. “Aynisa ile pazarlığa başladı.” (ChY I/10-5).
Oynisa ko’cha eshkni yopdi “Aynisa sokak kapısını kapattı.” (ChY I/6-6).
Ko’z yoshlarini yengi bilan artıdi. “Göz yaşlarını kolu ile sildi.” (ChY I/7-6).
Ko’cha tomondan oyoq tovushi eshitildi “Sokak yönünden ayak sesi işitildi.” (ChY I/9-6).
Eshik oldiga kelganda to’xtadi. “Kapı önüne geldiğinde durdu” (ChY I/10-6).
Eshiq g’iyq etib ochildi. “Kapı gıcırdayarak açıldı.” (ChY I/13-6).
Oynisa pulga qaradi “Aynisa araya baktı.” (ChY I/24-6).
Ko’zi namlandı. “Gözü nemlendi” (ChY I/34-6).
Keyin tag’in boshladi. “Sonra tekrar başladı.” (ChY I/43-6).
Qoshini chimirdi. “Kaşını çattı.” (ChY I/27-7).
Ko’zini artıdi. “Gözünü sildi.” (ChY II/35-12).
Nihoyat kallasini ko’tardi. “Nihayet başını kaldırdı.” (ChY II/23-15).
Qo’li bilan qizini beri kel deb chaqırdi. “Eli ile kızını gelmesi için çağırdı.” (ChY II/28-16).
So’zlarini takrorladı “Sözlerini tekrarlardı.” (ChY IV/34-28).
Qizingizdan ayrilib qolishimizga sal qoldi. “Kızınızdan ayrılmamıza az kaldı.” (ChY V/43-30).
İrodam yetmadi. “İradem yetmedi.” (ChY IV/30-31).
Boshini qashidi. “Başını kaşıldı.” (ChY IX/8-42).
Ayvoncha tomon tushdi “Eyvana doğru düştü.” (ChY XLV/21-209).
Ko’zini ishqaladı “Gözünü ovuşturdu.” (ChY XLV/37-209).
Choy damladı. “Çay demledi” (ChY XLVI/38-211).
İkkilanayotganini Munis opa paykadi. “Tereddüt ettiğini Munis abla farkettti” (ChY XLVII/35-214).
Quchoqlashib o’pishishdi. “Kucaklaşıp öpüştü” (ChY XLVII/42-215).

Oynisaga topshirdi. “Aynisa’ya teslim etti.” (ChY L/27-227).
Oynisa uy ko'tardi. “Aynisa evi havalandirdi.” (ChY L/4-228).
Oynisa chidashni lozim ko'rди. “Oynisa katlanmayi gerekli gordu.” (ChY LI/17-232).
Tashqariga chiqdi. “Dışarıya çıktı.” (ChY LI/21-233).
Beixtiyor yig'lab yubordi. “İstemsizce ağladı.” (ChY LI/4-234).
Bosh chayqadi. “Kafasını salladı.” (P IX/ 32-146).
Nafsini qondirdi. “Nefsini kandırdı.” (P XI/11-157).
Pal'to cho'ntagiga solib qo'ydi. “Ceketinin cebine koydu.” (P XI/5-166).
Buni Jasur payqadi. “Cesur bunu fark etti.” (P XI/6-166).
Barno cho'chib tushdi. “Berna şaşırđı” (P XI/12-170).
İchkariga kirdi. “İçeri girdi.” (P XI/30-177).
Bir shisha tugadi, ikkinchisi ochildi “Bir şişe bitti, ikincisi açıldı.” (P XI/29-183).
Bir ozdan keyin vannadan suv shovullagani eshitildi “Bir süreden sonra banyodan suv shovullagani eshitildi.” (P XI/7-197)
Choy qo'ydi. “Çay koydu.” (P XI/33-197).
Taraddudi sezilmadi. “Hiçbir tereddüt hissedilmedi.” (P XI/33-197).

1.2.2.1.1.1.4. I. Çokluk Şahıs: -dik

Qarolmay qoldik, yem allaqachon tugagan... “Bakamadık, yem çoktan bitti...” (ChY I/19-6).
Yo'satdan bo'lganidan esankirab qoldik. “Aniden hayrete düştük.” (ChY II/2-13).
Oldinlari munaqa dardga parvo qilmasidik. “Önceden böyle acıları umursamazdık.” (P XI/47-177).

1.2.2.1.1.1.5. II. Çokluk Şahıs: -dingiz

Nechchi marta o'qidingiz shu kitobni opa? “Bu kitabı kaç kez okudunuz abla?” (ChY I/13-19).
Cho'chitib yubordingiz. “Korkuttunuz.” (ChY IV/1-27).
Qalaysiz tuzalib ketdingizmi endi? “Nasılsınız, iyileştiniz mi şimdi?” (ChY IV/19-27).
O'zingiz darsimga kirib o'tirdingiz “Kendiniz dersime girip oturdunuz” (ChY LI/35-234).
Dars olib borishimni maqulladingiz “Ders almamı kabul ettiniz” (ChY LI/36-234).

O'qishni davom ettirishim kerakligini maslahat berdingiz. “Okumaya devam etmem gerektiğini tavsiye ettiniz.” (ChY LI/39-234).

Nega keldingiz? “Neden geldiniz?” (ChY XLV/20-210).

1.2.2.1.1.1.6. III. Çokluk Şahıs: -dilar

Ular yelkalariga qo'l uchini qo'yib ko'rishdilar. “Ellerini omuzlarına koydular.” (ChY I/14-6).

Himmat qıldilar. “Çaba sarf ettiler.” (ChY II/43-15).

1.2.2.1.1.2. Görülen Geçmiş Zamanın Olumsuz Çekimi

Görülen geçmiş zamanın olumsuzu, -ma,-me fiilden fiil yapma eki ile yapılır. (Öztürk, 1997: 109)

Tablo 1.5. Görülen geçmiş zaman şahıs çekimi

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-ma-di-m	-ma-di-k
2. Şahıs	-ma-di-ng	-ma-di-ngiz
3. Şahıs	-ma-di	-ma-di-lar

1.2.2.1.1.2.1. I. Teklik Şahıs:

Qay alpozda yotgan ekanman, bilmadim. “Nerede yattığımı bilemedim.” (ChY I /11-7).

Opanmi ko'rmadim. “Ablamı görmedim.” (ChY XLVI/8-212).

Tushunmadim. “Anlamadım” (ChY XLVIII/32-224).

1.2.2.1.1.2.2. II. Teklik Şahıs:

Nega yuzini ochib qo'ymading? “Neden yüzünü açamadın?” (ChY IV/22-20).

1.2.2.1.1.2.3. III. Teklik Şahıs:

Qozon tuvog'i ochilmadi. “Kazanın kapağı açılmadı.” (ChY I /2-3).

Eshik qolmadi. “Ev kalmadı” (ChY I /35-3).

U unamadi. “O istemedi.” (ChY I /26-4).

Tashqariga chiqsam ko'rinmadi “Dışarıya çıktığımda görünmedi” (ChY I /14-7).

Munis opaning xursandchiligi bir kunga ham bormadi. “Munis ablanın sevinci bir gün sürmedi.” (ChY XLIX/5-226).

Murakkab tuyulmadi. “Karmaşık görünmedi.” (ChY XLVII/37-219).

Chiqishga shoshilmadi “Çıkmak için acele etmedi.” (ChY XLVII/4-220).

Akasi tashakkur bildirganini ukasi tushunmadi “Abisi kardeşinin teşekkür ettiğini anlamadı.” (P IV/7-51).

Jasurning xayoliga ham kelmas edi “Cesur’un aklına da gelmezdi.” (P IV/1-60).

Bazilari to’yga kelisha olmadı “ Bazıları düğüne gelemedi.” (P IV/26-67).

Barno anglamadi. “Berna anlamadı.” (P XI/23-170).

Qorong’i bo’lgani uchun hech narsa ko’rinmadi. “Karanlık olduğu için hiçbir şey görünmedi.” (P XI/30-177).

Barno haqida so’z ochishmadi “Berna hakkında söz açılmadı” (P XI/32-183).

Hech narsa o’zgarmadi. “Hiçbir şey değişmedi” (P XI/24-197).

Daftaridan boshini ko'tarmadi “Defterinden başını kaldırmadı” (P XI/39-197).

1.2.2.1.1.2.4. I. Çokluk Şahıs:

Bu çekimin örneğine incelenen eserlerde rastlanmamıştır.

1.2.2.1.1.2.5. II. Çokluk Şahıs:

Qimir etmadingiz. “Hareket etmediniz.” (ChY IV/6-27).

So’ramadingizmi akamdan? “Sormadınız mı kardeşimden?” (ChY IV/21-27).

1.2.2.1.1.2.6. III. Çokluk Şahıs:

Bu çekimin örneğine incelenen eserlerde rastlanmamıştır.

1.2.2.1.2. Duyulan Geçmiş Zaman (O’tgan Zamon Eshitilganlik Shakli)

1.2.2.1.2.1. Duyulan Geçmiş Zamanın Olumlu Çekimi

Geçmişte gerçekleşmiş olan eylemin farkına sonradan varıldığı hâlde fiilin ifade ettiği durum önceden gerçekleşmiştir ve anlatım sırasında da devam etmektedir. Ancak konuşan veya kendisinden bahsedilen kişi durumu ya o anda görmüş veya yeni farkına varmıştır (Güner, 2021: 417).

Eski Türkçede ekin yalnız -mış, -miş olarak düz şekilleri vardı. Batı Türkçesinde de ilk devirlerde ek yalnız düz şekilli olmuştur. Eski Anadolu Türkçesinden başka Osmanlı Türkçesinin ilk devirlerinde de hep bu şekil devam etmiş, ekin yuvarlak

şekilleri ancak Osmanlıca'nın sonlarına doğru ortaya çıkarak bugünkü çok şekillilik meydana gelmiştir (Ergin, 2009: 300).

İncelenen romanlarda duyulan geçmiş zamanın iki tipine rastlanmıştır:

1.2.2.1.2.1.1. Birinci Tip: -gan, -kan, -qan

Bu ek aslında bir sıfat fiil ekidir. -gan, -kan, -qan ekli geçmiş zaman örneklerine ilk kez Çağatay Türkçesinde rastlanmıştır. Altay Türkçesinde iyelik kökenli, Tuva Türkçesi ve Çuvaş Türkçesi dışındaki diğer yazı dillerinde de zamir kökenli şahıs ekleriyle çekilir. Tuva ve Çuvaş Türkçesinde çekim, şahıs zamirleri ile yapılır. Türkiye, Gagavuz, Azerbaycan ve Saha Türkçelerinde bu kip kullanılmaz (Türk Dil Kurumu, 2019: 35-63).

Geçmiş zaman fiilinin yapısı aşağıdaki iki gruba ayrılır: 1) geçmiş zaman fiilinin basit biçimleri; 2) geçmiş zamanın analitik biçimleri.

Günümüz Özbekçesinde geçmiş zaman fiil biçimlerinin isimlendirilmesinde bazı belirsizlikler bulunmaktadır. Örneğin pek çok yazar -gan edi (gitti) biçimini "uzak geçmiş zaman fiili" adıyla adlandırmakta ve bunun konuşma anından çok önce gerçekleştirilen bir eyleme işaret ettiğini açıklamaktadır. -gan edi formunu bu şekilde isimlendirmek ve yorumlamak doğru olmayacaktır. Çünkü hiçbir zaman biçimi tek başına eylemin uzaklığını veya yakınlığını belirtemez (Abdurahmonov ve Shukurov, 1973: 155).

Bu tipin şahıs ekleriyle çekimlenmiş biçimi aşağıda tablo hâlinde gösterilmiştir:

Tablo 1.6. Duyulan geçmiş zaman 1. tip çekimi

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-gan/-kan/-qan-man	-gan/-kan/-qan-miz
2. Şahıs	-gan/-kan/-qan-san	-gan/-kan/-qan-siz
3. Şahıs	-gan/-kan/-qanØ	-gan/-kan/-qan-lar

1.2.2.1.2.1.1.1. I. Teklik Şahıs: -gan/-kan/-qan-man

Buzoqlıgıdan o'zim katta qilganman "Onu buzağıdan büyüttüm" (ChY I/31-6).

1.2.2.1.2.1.1.2. II. Teklik Şahıs: -gan/-kan/-qan-san

Bu çekimin örneğine incelenen eserlerde rastlanmamıştır.

1.2.2.1.2.1.1.3. III. Teklik Şahıs: -gan/-kan/-qanØ

O'tib ketgan "Geçip gitmiş" (ChY I/ 22-3).

O'zining ahvoliga hukm chiqargan "Kendisinin durumuna hüküm çıkardı" (ChY XLVIII/42-223).

O'zi qaysi bir to'yda ko'rgan. "Kendisi herhangi bir düğünde görmüş." (P IV/1-47).

Qadah ko'targan. "Kadeh kaldırmış." (P IV/40-67).

Yo suvdan bo'lgan yo yig'lagan "Ya sudan olmuş ya da ağlamış" (P XI/31-197).

Bu ekle yapılan duyulan geçmiş zaman çekiminin çokluk şahıs çekimlerine rastlanmamıştır.

1.2.2.1.2.1.2. İkinci Tip: -(i) btir, -(u)btur

Bu kip Göktürk, Uygur ve Karahanlı dönemlerinde görünmezken ilk örneklerini Harezmi, Kıpçak ve Eski Oğuz Türkçesinde vermiştir. Bu tip geçmiş zaman kipi; Oğuz grubundan Türkiye Türkçesi ve Gagavuzcada kullanılmaz; Azerbaycan Türkçesiyle Türkmencede kullanılır. Kıpçak grubundan Kırım, Kumuk, Tatar ve Başkurt Türkçelerinde bulunmayan bu kip Karaçay-Malkar, Nogay, Kırgız, Karakalpak ve Kazak Türkçelerinde bulunur. Güney Sibiry lehçelerinde de mevcut olan bu kip Sahaca ve Çuvaşçada yoktur. Azerbaycan ve Özbek yazı dillerinde ekin birinci kısmı b ile, diğerlerinde p iledir (Türk Dil Kurumu, 2019: 90).

İncelenen eserlerde bu tip duyulan geçmiş zaman çekimi aşağıda tablo hâlinde gösterilmiştir:

Tablo 1.7. Duyulan geçmiş zaman 2. tip çekimi

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-(i)b-man	-(i)b-miz
2. Şahıs	-(i)b-san	-(i)b-siz
3. Şahıs	-(i)btir, -(i)b turur	-(i)b-di-lar

Bu tipin incelenen eserlerdeki örnekleri sınırlı olup sadece üçüncü şahıs örneklerine rastlanmıştır:

Echkini pulini beripty. "Keçinin parasını vermiş" (ChY I/27-6).

Shaharchaga topshiriq bilan jo'natishihti. “Şehre görev için gönderilmiş.” (ChY XLIX/23-227).

O'sha kelipti. “ O gelmiş” (ChY XLVI/28-212).

1.2.2.1.2.2. Duyulan Geçmiş Zamanın Olumsuz Çekimi

Duyulan geçmiş zamanın olumsuz çekimi -ma eki ile yapılır. (Coşkun, 2014: 127).

Eserlerdeki örnekleri sınırlıdır:

Xotinini ko'ngildan chiqarmapti. “Karısını gönlünden çıkarmamış” (P XI/44-183).

1.2.2.1.3. Geniş Zaman (Hozirgi-Kelasi Zamon)

Geçmiş zaman şimdiki zamanı içine alan bir zamanı ifade eder. Geniş zamanda bir daimilik, bir devamlılık vardır (Öztürk, 1997: 151).

1.2.2.1.3.1. Geniş Zamanın Olumlu Çekimi

Zaman biçimlerinin bazıları, şimdiki zaman, gelecek zaman gibi anlamların yanı sıra, yürütülmesi belirli bir dilbilgisel zamanla sınırlı olmayan bir eylemi belirten “genel zaman” gibi anlamları ifade etmeye yarar. Bu tür formlara genellikle “şimdiki-gelecek zaman” denir. (Abdurahmonov ve Shukurov, 1973: 117).

Eski Türkçede üç türlü geniş zaman eki vardır: -Ur, -Ar, -r. Bunlardan en eskisi -Ur ekidir. -Ar biçiminin daha sonra ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. -r ise ancak dönemin sonlarına doğru ortaya çıkmıştır (Ergin, 2009: 293).

Özbek ve Uygur lehçelerinde ünsüzle biten fiillerde ek -Ar şeklindedir. (Türk Dil Kurumu, 2019: 388).

Özbek Türkçesindeki olumlu geniş zaman çekimi aşağıda tablo hâlinde gösterilmiştir:

Tablo 1.8. Geniş zaman şahıs çekimi

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-r-man, -ar-man, -ur-man, -aram	-r-miz, -ar-miz, -ur-miz
2. Şahıs	-r-san, -ar-san, -ur-san	-r-siz, -ar-siz, -ur-siz
3. Şahıs	-r, -ar, -ur	-r-lar, -ar-lar, -ur-lar

1.2.2.1.3.1.1. I. Teklik Şahıs: -r-man, -ar-man, -ur-man, -aram

İncelenen romanlarda geniş zamanın teklik I. şahıs çekimine dair bir örnek bulunamamıştır.

1.2.2.1.3.1.2. II. Teklik Şahıs: -r-san, -ar-san, -ur-san

Samovar qaynasa aytarsan. “Semaver kaynayınca söylersin” (ChY IV/43-20).

1.2.2.1.3.1.3. III. Teklik Şahıs: -r, -ar, -urØ

Danakdek nonu lunjiga o'tar. “Çekirdek kadar ekmeği ağzına atar” (ChY I/6-3).

Ba'zi serhosil yillari ikki qopgacha meva berar. “Bazı verimli yılları iki çuvala kadar meyve verir.” (ChY I/16-3).

Soyasi jaziramadan asrar. “Gölgesi sıcağdan korur.” (ChY I/16-3).

O'tin bo'lar. “Yakacak odun olur.” (ChY I/17-3).

Qozon qaynatar “Kazan kaynatır” (ChY I/17-3).

Cho'g'i tanchaga bosilar “Közü sobaya basılır” (ChY I/18-3).

Avaylab quritilgan bargi lov etib o't olar “Dikkatle kurutulmuş yaprağı tutuşup ateş olur” (ChY I/19-3).

Tandirda ketma-ket non yopilar. “Tandırda sürekli ekmek yapılır.” (ChY LI/13-236).

Odamlar tinmay choy tashir. “İnsanlar sürekli çay taşır.” (ChY LI/14-236).

Hamshirani shoshiltirar “hemşireyi acele ettirir” (ChY XLVIII/38-223).

Apil-tapil kiyimini almashtirar “Apar-topar kıyafetini değiştirir” (ChY XLVII/21-220).

Sigir sogish ham qo'lidan kelar. “İnek sağmak da elinden gelir.” (P IV/18-61).

His qilar. “Hisseder.” (P VI/29-116).

1.2.2.1.3.1.4. I. Çokluk Şahıs -r-miz, -ar-miz, -ur-miz

Bir kun yetisharmiz “Bir gün ulaşıyoruz.” (ChY XLIX/25-227).

1.2.2.1.3.1.5. II. Çokluk Şahıs: -r-siz, -ar-siz, -ur-siz

İnsaf qilarsizlar. “İnsaf edersiniz” (ChY I/21-5).

Keliningizga tortiq qilarsiz dedi. “Gelininize hediye edersiniz dedi.” (ChY II/29-17).

1.2.2.1.3.1.6. III. Çokluk Şahıs: -rlar, -arlar, -urlar

İncelenen romanlarda geniş zamanın çokluk III. şahıs çekimine dair bir örnek bulunamamıştır.

1.2.2.1.3.2. Geniş Zamanın Olumsuz Çekimi

Geniş zamanın olumsuz çekimi -mas eki ile yapılır (Coşkun, 2014: 122). Ekin son ünsüzü Çağatay Türkçesinin bir devamı olarak daima tonsuzdur:

Tablo 1.9. Geniş zaman olumsuz çekimi

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	mas-man, -man	-mas-miz
2. Şahıs	mas-san	-mas-siz
3. Şahıs	masØ	-mas-lar

İncelenen romanlarda sadece teklik III. şahısta geniş zamanın olumsuz çekimine rastlanmıştır:

Qulochga sig'mas. "Kucağa sığmaz" (ChY I/12-3).

Qachon ekilganligini hech kim bilmas. "Ne zaman ekildiğini kimse bilmez." (ChY I/13-3).

Boshini tuta olmas. "Başını tutamaz." (ChY I/5-6).

Hovlida turgisi kelmas. "Bahçede durmak istemez." (P VI/8-116).

1.2.2.1.4. Şimdiki Zaman (Hozirgi Zamon)

Şimdiki zaman, hareketin konuşma anında devam ettiğini veya fiilin konuşulduğu andaki durumunu ifade eden zamandır (İlker, 1997: 107).

Batı Türkçesi dışında Türkçenin ilk dönemlerinden itibaren ki şimdiki zaman eki -A'dır. Eski Anadolu Türkçesinde de hem şimdiki hem de geniş zamanın -A eki ile karşılandığı görülür. Fakat şimdiki zaman eki olan bu -A, Batı Türkçesinde istek eki olan ve Eski Türkçedeki -GA'dan gelen -A ile karışmış ve daha Eski Anadolu Türkçesindeyken şimdiki zaman kimliğini kaybetmiştir (Ergin, 2009: 296).

1.2.2.1.4.1. Şimdiki Zamanın Olumlu Çekimi

Çalışmamıza veri teşkil eden romanlarda -A/-y ve -yap eki ile olmak üzere iki tip şimdiki zaman çekimine rastlanmıştır.

1.2.2.1.4.1.1. Birinci Tip

İncelenen romanlarda şimdiki zaman çekiminin en sık görülen tipi -A/-y eki ile yapılanıdır. Bu ek, aslında gelecek zaman eki olup şimdiki ve geniş zaman da ifade

ettiğinden kaynaklarda hem gelecek hem de şimdiki zaman eki olarak verilmiştir. Bu çalışmada da hem şimdiki zaman hem gelecek zaman eki olarak değerlendirilmiştir.

Coşkun (2014: 130)'a göre de bu eklerle yapılan şekiller, çoğunlukla yakın gelecek zamanı ifade eder, bu sebeple şimdiki zamana çok yakın bir anlam taşır. Bu zaman, genellikle geniş zamanda tekrarlanan alışılmış iş ve oluşlar için de kullanılmaktadır.

Tablo 1.10. Şimdiki zaman 1. tip çekimi

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-a/-y-man	-a/-y-miz
1. Şahıs	-a/-y-san	-a/-y-siz
2. Şahıs	-a/-y-di	-a/-y-di-lar

1.2.2.1.4.1.1.1. I. Teklik Şahıs: -a/-y-man

Sevaman “Seni seviyorum” (P XI/23-183).

Bugun ketaman “Bugün gidiyorum” (ChY VIII/8-36).

Aşağıdaki örneklerde ekin geniş zaman işlevi daha ağır basmaktadır:

O'zim boraman. “Kendim giderim” (ChY XLIX/6-227).

Agar oldin o'ldingiz, o'ldiraman. “Eğer önce ölürsen seni öldürürüm” (P XI/10-177).

1.2.2.1.4.1.1.2. II. Teklik Şahıs: -a/-y-san

Bu şahsa ait bir örneğe rastlanmamıştır.

1.2.2.1.4.1.1.3. III. Teklik Şahıs: -a/-y-di

Har kuni azonda Oynisani qaynonasi uyg'otadi. “Her gün ezanda Oynisa'yı kaynanası uyandırıyor” (ChY II/30-8).

Lavlagiga qurbi yetmaganlar shurvasidan olishadi. “Pancara gücü yetmeyenler çorbasından alıyor.” (ChY I/18-8).

Avvaliga g'ayir tuyuladi, birovning kalishini kiyib, olgandek boladi, “İlk başta başkasının kıyafetlerini giymek gibi garip geliyor” (P XI/19-166).

Zarifa xola derazadan uy ichiga mo'raladi. “Zarife hala pencereden gizlice eve giriyor.” (P XI/29-177).

İsitmangiz borga o'xshaydi. “Ateşiniz vara benziyor” (P XI/33-177).

Aşağıdaki örneklerde geniş zaman işlevi baskındır:

Yem yesa, semiradi. “Yem yese etlenir” (ChY I/ 32-5).

Suti ham kopayadi “Sütü de artar.” (ChY I/ 32-5).

Yakshanba kuni mol bozori bo'ladi. “Pazar günü mal pazarı olur” (ChY I/ 34-5).

Kechga tomon uyiga qaytadi. “Akşama doğru evine döner.” (ChY I/13-8).

Gurzi boshqaning boshiga tushadi. “Çekiç başkasının başına düşer.” (ChY XLVII/10-218).

G'alabaga xizmat qiladi “Zafere hizmet eder” (ChY L/22-229).

1.2.2.1.4.1.1.4. I. Çokluk Şahıs: -a/-y-miz

Bu şahsa ait bir örneğe rastlanmamıştır.

1.2.2.1.4.1.1.5. II. Çokluk Şahıs: -a/-y-siz

Aldaysizmi? “Hile mi yapıyorsunuz?” (ChY IV/8-29).

Şu örnek geniş zamanı ifade etmektedir:

Yarım narhini ham undira olmaysiz. “Yarı fiyatına da alamazsınız” (ChY I/ 37-5).

1.2.2.1.4.1.1.6. III. Çokluk Şahıs: -a/-y-di-lar

Bu şahsa ait bir örneğe rastlanmamıştır.

1.2.2.1.4.1.2. İkinci Tip

Özbek Türkçesinde -yap eki ile yapılan şimdiki zaman çekimlerinde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılmıştır.

Tablo 1.11. Şimdiki zaman 2. tip çekimi

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-yap-man	-yap-miz
2. Şahıs	-yap-san	-yap-siz
3. Şahıs	-yapti	-yapti-lar

1.2.2.1.4.1.2.1. I. Teklik Şahıs: -yap-man

İncelenen eserlerde şimdiki zamanın I. teklik şahıs örneklerine rastlanmamıştır.

1.2.2.1.4.1.2.2. II. Teklik Şahıs: -yap-san

İncelenen eserlerde şimdiki zamanın II. teklik şahıs örneklerine rastlanmamıştır.

1.2.2.1.4.1.2.3. III. Teklik Şahıs: -yapti

Kinoya qilyaptimi? “Kinaye mi yapıyor?” (ChY II/15-19).

Otasining kiyimlarini kiyiyapti. “Babasının kıyafetlerini giyiyor.” (ChY IV/36-26).

Bolalarning ovozi kelyapti “Çocukların sesi geliyor.” (ChY LI/23-234).

Ko'nglim sezyapti. “Kalbim hissediyor.” (ChY LI/22-218).

1.2.2.1.4.1.2.4. I. Çokluk Şahıs: yap-miz

Haddan tashqari qurbon berayapmiz “Haddinden fazla fedakârlık yapıyoruz” (P VI/17-130).

1.2.2.1.4.1.2.5. II. Çokluk Şahıs: -yap-siz

Tushunmayapsizmi? “Düşünmüyor musunuz?” (ChY IV/34-29).

Qachonni reja qilyapsiz? “Ne zaman planlıyorsunuz?” (ChY IX/43-42).

Birovni kutayapsizmi? “Birini mi bekliyorsunuz?” (P V/12-109).

1.2.2.1.4.1.2.6. III. Çokluk Şahıs: -yapti-lar

İncelenen eserlerde şimdiki zamanın III. çokluk şahıs örneklerine rastlanmamıştır.

1.2.2.1.4.2. Şimdiki Zamanın Olumsuz Çekimi

Şimdiki zaman olumsuz çekimi -ma- fiilden fiil yapım eki ile yapılmaktadır.

Tablo 1.12. Şimdiki zaman olumsuz çekimi

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-ma-yap-mén	-ma-yap-miz
2. Şahıs	-ma-yap-sen	-ma-yap-siz
3. Şahıs	-ma-yapti	-ma-yapti-lar

Eserlerdeki örnekleri sınırlıdır:

Aytmayapti “Söylemedi” (ChY V/8-31).

Unamayapti “Kabul etmedi” (ChY VI/23-32).

Aytishga botinolmayapti “Söylemeye cesaret edemedi.” (ChY LI/21-234).

Tushunmayapsizmi? “Anlamıyor musun?” (ChY IV/34-29).

1.2.2.1.5. Gelecek Zaman Kipi (Kelasi Zamon)

Eski Özbek dili, gelecek zaman, anlamının anlatımı ve bu anlamı ifade eden biçimler bakımından modern Özbek dilinden farklılaşan kendine has özelliklere sahiptir. Özbek araştırmacılar arasında Modern Özbek Türkçesinde gelecek zaman fiilleri konusunda fikir birliği yoktur. -(a)r eki, günümüz Özbek dili literatüründe genellikle “gelecek zaman eki” olarak adlandırılır (Shukurov, 1976: 132).

1.2.2.1.5.1. Gelecek Zaman Olumlu Çekimi

Bu teze veri teşkil eden romanlarda iki tip gelecek zaman çekimine rastlanmıştır.

1.2.2.1.5.1.1. Birinci Tip: -A, -y

Eski Türkçede gelecek zaman eki -Gay’dır. Sonradan -GA şekli de ortaya çıkan bu ek, Batı Türkçesine, /G/’nin düşmesi ile -A şeklinde geçmiştir (Ergin, 2009: 103).

-A eki, Özbek Türkçesinde gelecek zaman çekiminin en çok kullanılan tipidir. Bu tip, ünlü ile biten fiillere -A, ünsüz ile biten fiillere -y- ekinin getirilmesiyle yapılır. Ek, zamir kökenli şahıs ekleriyle çekime girer (Öztürk, 1997:152). Bu eklerle yapılan şekiller, çoğunlukla yakın gelecek zamanı ifade eder, bu sebeple şimdiki zamana çok yakın bir anlam taşır. Bu zaman, genellikle geniş zamanda tekrarlanan alışılmış iş ve oluşlar için de kullanılmaktadır (Coşkun, 2014: 130).

Tablo 1.13. Gelecek zaman 1. tip çekimi

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-a/-y-man	-a/-y-miz
2. Şahıs	-a/-y-sén	-a/-y-siz
3. Şahıs	-a/-y-di	-a/y-di-lar/ iş-a-di

Qaytib kelib opamga aytaman. “Geri gelip ablama söyleyeceğim” (ChY IX/22-41).

Seni hech kimga bermayman “Seni hiç kimseye vermeyeceğim” (ChY XLVI/41-210).

Bu ishni o'zim qilaman “Bu işi kendim yapacağım” (ChY XLVII/11-214).

O'zim aytaman “Kendim söyleyeceğim” (ChY XLVI/44-212).

O'zim chiqaman. “Kendim çıkacağım” (P XI/39-177).

O'zimni o'ldiraman “Kendimi öldüreceğim” (P XI/25-183).

Endi nimadan umid qilasan? “Şimdi neyden ümit edeceksin?” (ChY VIII/11-38).

Qozon to'ntarilib qo'yiladi “Kazan devrilecek.” (ChY II/3-15).

Yaqında o'рта maktabni bitiradi. "Yakında ortaokulu bitirecek." (ChY IV/31-21).
Raykom rahbariga shikoyat qilishadi. "Bölge komitesi başkanına şikâyet edecek."
(ChY LI/32-230).

Og'zimiz tegadi. "Ağzımıza girecek" (ChY I/ 27-3)⁴.

Atrofdagi qo'shnilarning biri dodini eshitadi. "Yakındaki komşulardan biri sesini duyacak" (P XI/21-170).

Deraza tokchasindagi kosani bir payqaydi. "Pencere pervazındaki kâseyi fark edecek"
(P XI/26-177).

Birga o'lamiz. "Beraber öleceğiz." (P XI/9-177)

Bu pullarni nima qilasiz endi? "Bu paralarını ne yapacaksın şimdi?" (ChY I/26-7).

Nima deb vaj ko'rsatasiz? "Ne deyip sebep göstereceksiniz?" (ChY IV/3-29).

Nima qilasiz. "Ne yapacaksınız." (ChY XLVII/20-218).

Keyin ko'nikib ketishadi. "Sonra alışacaklar" (P XI/19-166).

1.2.2.1.5.1.2. İkinci Tip: -ayotgan/ -adigan

Nadiren kullanılan bu tip, aynı zamanda şimdiki zamanı da ifade eder (Coşkun, 2014: 134). Eserlerde sadece I. teklik şahıs çekimlerine rastlanmıştır.

Tablo 1.14. Gelecek zaman 2. tip çekimi

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-ayotgan-man/ -adigan-man	-ayotgan-miz/ -adigan-miz
2. Şahıs	-ayotgan-san/ -adigan-san	-ayotgan-siz/ -adigan-siz
3. Şahıs	-ayotgan/-adigan	-ayotgan-lar/ -adigan-lar

Men bu yordamni faqat sizga qilayotganim yo'q. "Ben bu yardımı sadece size etmiyorum." (ChY II/5-16).

Yozg'irayotganim yoq. "Yazmıyorum." (ChY II/1-13).

Eshik ortida ayol kishinig yo'talishi yaqinlashib kelayotgan. "Kapının arkasından kadının öksürük sesi yaklaşıyor." (ChY II/39-11).

Tilovat qilayotgan odam "Tilavet okuyan adam" (P XI/42-197).

1.2.2.1.5.2. Gelecek Zamanın Olumsuz Çekimi

Gelecek zaman olumsuz çekimi, -ma- fiilden fiil yapma eki ile yapılır.

⁴ Anlam olarak "Ağzının içine girmek." deyimini karşılamaktadır. TDK'de bu deyim "çok yaklaşmak, iyice sokulmak" şeklinde açıklanmıştır.

Tablo 1.15. Gelecek zaman olumsuz çekimi

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	ma-y-man	ma-y-miz
2. Şahıs	ma-y-san	ma-y-siz
3. Şahıs	ma-y-di	ma-y-di-lar

1.2.2.1.5.2.1. I. Teklik Şahıs:

Bu maykani endi hech qachon yuvdirmayman. “Bu atleti hiçbir zaman yıkamayacağım.” (ChY IV/31-29).

Uyingizga chiqmayman. “Evinize gitmeyeceğim.” (ChY XLV/24-211).

Sensiz tura olmayman. “Sensiz yaşayamam.” (P XI/24-183).

Ijozat bermayman. “İzin vermeyeceğim.” (P XI/9-197).

1.2.2.1.5.2.2. II. Teklik Şahıs:

Ko’cha- ko’yga taqib chiqa olmaysan kishi. “Sokağa giyip çıkamazsın.” (ChY II/26-17).

1.2.2.1.5.2.3. III. Teklik Şahıs:

Bu oqshom ham o’choqqa o’t yoqilmaydi. “Bu akşam da ocakta ateş yakılmayacak.” (ChY I/1-3).

Narxiniyam bermaydi. “Fiyatını vermeyecek” (ChY I/27-5).

Munosib ko’rishmaydi “Uygun görmüyordu” (ChY I/22-8).

Sovuq va tumanli hovliga tushmaydi. “Soğuk ve sisli avluya düşmedi.” (ChY II/37-8).

Keling deya juvon mayin jilmaydi. “Gelin diye evli kız yerinden kalkmıyordu.” (ChY II/2-12).

Shundoq narsa yarashmaydimi? “Şöyle bir şey uygun olmaz mı?” (ChY II/15-17).

Shularsiz bitmaydi “Onlarsız bitmeyecek” (ChY IV/33-24).

Ikki- uch kun bozorga qatnamaydi. “İki-üç gün pazara gitmeyecek.” (ChY IV/16-26).

O’nlarga karaydigan hech kim bo’lmaydi. “Onlara bakacak hiç kimse olmayacak.” (ChY LI/3-230).

Hech narsani tushunishni istamaydi. “Hiçbir şey düşünmeyi istemeyecek.” (ChY L/45-228).

Kecha kiygan köylagini bugün kiymaydi. “Dün giydiği gömleği bugün giymeyecek” (P I/3-23).

Bir necha oydan beri ostona hatlab kochaga chiqmaydi. “Birkaç aydan beri eşiği atlayıp çıkmadı.” (P IV/7-45).

O'zgarmaydi “Değişmeyecek” (P IV/13-75).

Hech kim surishtirmaydi. “Hiç kimse sormuyor” (P V/29-110).

Avtobus kelmaydi. “Otobüs gelmeyecek.” (P VII/44-136).

Hech qachontishining oqini ko'rsatmaydi. “Asla dışının beyazını göstermez” (P XI/24-166).

Jasur javob bermaydi. “Cesur cevap vermeyecek” (P XI/32-166).

1.2.2.1.5.2.4. I. Çokluk Şahıs:

Arzdor bo'lib qolmaymiz “Borçlu kalmayacağız.” (ChY XLVIII/9-224).

1.2.2.1.5.2.5. II. Çokluk Şahıs:

Yarim narxini ham undira olmaymiz. “Yarı fiyatını da alamazsınız.” (ChY I/37-5).

Nega o'zingiz jo'ja boqmaysiz bo'lmasa? “Niçin kendiniz civciv bakmazsınız?” (ChY I/45-7).

Nega o'zingiz yemaysiz? dedi Muqaddas. “Neden kendiniz yemiyorsunuz dedi Mukaddes. (ChY IV/39-28).

1.2.2.1.5.2.6. III. Çokluk Şahıs:

Bu şahsa dair örneğe rastlanmamıştır.

1.2.2.2. Tasarlama (Dilek) Kipleri (Xabar Maylidan Boshqa Mayllar)

1.2.2.2.1. Dilek-Şart Kipi (Shart Mayli)

Bir oluş ve kılışı “şart” a veya “dilek, istek ve niyet” e bağlayan bir tasarlama kipidir. -sA eki ile kurulur. “Şart” bildirme görevi ile kurulan öteki tasarlama kiplerinden ayrılan yanı, yalnız başına bir yargı taşımaması ve ancak temel cümledeki yargının gerçekleşmesini şarta bağlayan bir yardımcı, bir tamlayıcı öge niteliği taşımasıdır. Bu tamlayıcı öge veya cümle parçası bir yargı bildirmediği için de temel cümlenin zarfı durumundadır. Diğer yandan -sA eki ile kurulan bu kip, aynı zamanda “dilek”, “istek”

ve “niyet” de bildirmektedir. Bu bakımdan da dilek-şart kipinin şart ile dilek, istek, niyet bildirme olarak iki temel görevi bulunmaktadır (Korkmaz, 2009: 677).

Tablo 1.16. Dilek-şart kipi şahıs çekimi

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-sam	-sak
2. Şahıs	-sang	-sangiz
3. Şahıs	-sa	-salar

İstek bildiren cümleler:

Sizni ko'rsam. “Sizi görsem” (ChY IV/26-27).

Bir zum hayallasak. “Bir an hayal kursak” (ChY V/5-31).

Rejangizni bilsam bo'ladimi? “Planınızı öğrenebilir miyim?” (ChY V/41-32).

Qo'l cho'zsangiz yetadi. “El uzatsanız yeter.” (ChY IV/36-27).

Şart bildiren cümleler:

Uylanishga majbur qilamiz, desam qizingiz juvonmarg unamayapti. “Seni zorla evlendireceğiz, desem kızınız henüz razı değil.” (ChY V/22-32).

Har gal, xotining bashangroq kiyinsa, janjal ko'tarsang, ko'chada bironta yigit qarasa rashk qilsang, telefon jiringlasa, eshik taqillasa g'ashing kelsa, unaqada hayot bo'ladimi? “Eşiniz ne zaman daha abartılı giyinse kavga etseniz, sokakta bir erkek size baksa kıskansanız, telefon çalsa kapı tıklansa sinirlenseniz, evde hayat olacak mı?” (P XI/19-197).

Shubhang bo'lsa, imon bo'l, qo'lidan ushla, o'z ko'zing bilan ko'r. “Şüphelen varsa, inan, elinden tut, kendi gözünle gör.” (P XI/18-197).

Xotini yumshagan bo'lsa, kiborlik qilmasa, o'shaga qarab, o'zini tutadi, muomala qiladi. “Karısı yumuşadıysa, kibirli değilse, ona bakıp, ona göre davranır.” (P XI/29-197).

Dahlizga chiqsangiz o'ng tomonda eshik bor dedi. “Koridora çıktığımızda sağda bir kapı var, dedi.” (ChY II/8-12).

Og'zidan gullab qo'ysa ish chatoq bo'ladi. “Eğer ağzından kaçırırsa ortalık karışır.” (ChY V/9-32).

Agar oldin o'lsangiz, o'ldiraman, deydi kulishadi. “Eğer önce ölürsen, öldürürüm, deyip gülüştüler.” (P XI/9-177).

Balki borib yalinsa, tushuntirsa, xatosini bo'yniga olsa, Barno yumshar, qaysarlik qilmas. “Belki gidip yalvarsa, açıklasa, hatasını kabul etse Barno yumuşar, inat etmez.” (P XI/14-183).

1.2.2.2.2. Emir Kipi (Buyruq Mayli)

Emir kipi, yapılması istenen işi kesinliğe bağlayarak emir biçiminde ifade eden bir gramer kalıbıdır. Bu kalıpta kip ekleri ile şahıs ekleri iç içe girmiştir. Fiil kök veya gövdesine getirilen kip eki aynı zamanda şahsı da karşıladığından, kipe ayrıca şahıs ekleri getirilmez. Dolayısıyla, her şahıs için ayrı bir emir eki vardır. Yalnız üçüncü şahıs çokluk çekimi, üçüncü şahıs teklik çekimindeki kip ekine, bir -lAr çokluk ekinin getirilmesiyle karşılanır (Korkmaz, 2009: 666).

Tablo 1.17. Emir kipi şahıs çekimi

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-(a)y, -(a)yin	-(a)ylik
2. Şahıs	Eksiz	-(i)ng(lar), -(i)ngiz
3. Şahıs	-sun	-sunlar

1.2.2.2.2.1. I. Teklik Şahıs: -(a)y, -(a)yin

İncelenen romanlarda bu şahsa dair bir örneğe rastlanmamıştır.

1.2.2.2.2.2. II. Teklik Şahıs: Eksiz

Qo'lidan ushlaØ “Kolundan tut” (P XI/18-197).

O'z ko'zing bilan ko'rØ “Kendi gözünle gör” (P XI/19-197).

Da'vo qilØ “Dava et” (P XI/19-197).

1.2.2.2.2.3. III. Teklik Şahıs: -sun

Qaytib kelsin “Gidip gelsin” (ChY I/1-4).

Xudo ko'rsatmasin. “Allah göstermesin.” (ChY I/35-5).

Xudo xayringizni bersin. “Allah hayrınızı versin.” (ChY I/38-5).

Xudo asrasin. “Allah korusun.” (ChY I/24-8).

Eshitilsin. “İşitilsin.” (ChY IV/36-25).

Biron yil ishlab tajriba orttirsin. “Herhangi bir yıl çalışıp tecrübe kazansın.” (ChY L/28-227).

Uyimizga ofat kiritmasin. “Evimize felaket gelmesin.” (ChY XLVII/3-214).

Sizing ishingiz bo'lmasin. "Sizin ishiniz olmasin." (ChY XLVII/40-222).

Muloqat qilmasin. "İletişim kurmasin." (P V/1-110).

Yuvinib chiqsin. "Yıkanıp çıksın." (P XI/29-197).

1.2.2.2.4. I. Çokluk Şahıs: -(a)ylik

İncelenen romanlarda bu şahsa dair bir örneğe rastlanmamıştır.

1.2.2.2.5. II. Çokluk Şahıs: -(i)ng(lar), -(i)ngiz

Qoshnining tutini qarang. "Komşunu dutuna bakın." (ChY I/ 27-3).

Chamalab keling "Tahmin edip gelin" (ChY I/ 26-5).

Keyin domangir bo'lib yurmang. "Sonra hoşnutsuz olup yürümeyin." (ChY I/28-5).

Haydattirib oboring. "Sürüp götürün." (ChY I/35-5).

Meni ovora kilmang. "Beni çaresiz bırakmayın." (ChY I/38-5).

Xavotir bo'lmang. "Endişe etme." (ChY XLVII/5-218).

Siz ovora bo'lmang. "Siz avare olmayın." (ChY XLVII/13-222).

Sabr qiling. "Sabırlı ol." (ChY XLV/14-211).

1.2.2.2.6. III. Çokluk Şahıs: -sUnlar

İncelenen romanlarda bu şahsa dair bir örneğe rastlanmamıştır.

1.2.2.2.3. İstek Kipi (İstak Mayli)

Bu kip, fiile istek, niyet kavramları veren bir tasarlama kipidir. Yapılan işin istendiğini veya o işe niyet edildiğini gösterir. (Korkmaz, 2009: 648). Özbek Türkçesinde istek kipi çoğunlukla -gay, -kay, qay ve -Gu ekleri ile yapılır (Coşkun, 2014: 137-139). Ancak çalışmaya veri teşkil eden eserlerde bu ek ile yapılmış istek çekimine rastlanmamıştır.

1.2.2.2.4. Gereklilik Kipi (Keraklik Mayli)

Gereklilik kipi, fiilin gösterdiği oluş ve kılışın yapılmasının gerekli olduğunu bildirir. Bu kipte, *kerak* "gerek" kelimesi kullanılarak fiil kök veya gövdesine -(i)ş eki getirilir. -(i)ş ekine de iyelik ekleri ilave edilir (Coşkun, 2014, s. 139).

Fiil isimleriyle kurulan gereklilik kiplerinden en eskisi +mAk kerek/gerek yapısında olanıdır; örnekleri Eski Uygur dönemine dek gitmektedir. Türkiye, Yeni Uygur, Başkurt ve Karakalpak yazı dillerinde bu kipin çekimi ortadan kalkmış, sadece teklik 3. şahıslar kullanımında kalmıştır. Bütün şahısları çekime sokan yazı dillerinde ya -mAk üzerine iyelik ekleri, ya gereklilik bildiren kelime üzerine şahıs ekleri gelmiştir. Bazılarında ise şahıs zamiri kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde kullanılan “-mA+iyelik eki+gerek/lazım” yapısındaki kip Osmanlı döneminde ortaya çıkmıştır. Buna benzer yapıda olan ve Özbek, Uygur, Kırgız Türkçelerinde kullanılan “-(I)ş+iyelik eki+kerek/lazım” formüllü gereklilik kipi ise Çağatay Türkçesi döneminde oluşmuştur (Türk Dil Kurumu, 2019: 559)

Tablo 1.18. Gereklilik kipi şahıs çekimi

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-iş-im kerak	-iş-imiz kerak
2. Şahıs	-iş-ing kerak	-iş-ingiz kerak
3. Şahıs	-iş-i kerak	-iş-lari kerak

Romanlarda her şahsa dair gereklilik çekimine rastlanmamıştır:

Ertagacha yod olishim kerak. “Yarına kadar ezberlemem gerek.” (ChY IV/20-25).

Shoshilish kerak edi. “Acele etmek gerekti.” (ChY II/25-11).

Shukur qilish kerak. “Şükretmek gerek.” (ChY IV/20-24).

Qochirishga ellik-oltmish so’m berish kerak ekan. “Gözden çıkarmak için elli-altmış som vermek gerekmiş.” (ChY I/35-4).

Aslida shu mashmashani boshlashi kerak emas edi. “Aslında bu karmaşayı başlatmamalıydı.” (P XI/23-197).

Aşağıdaki cümlede bu yapı, gereklilikten çok tahmin anlamı vermektedir:

Xo’p tomosha qilishgan bo’lishsa kerak. “Rezil bir olay yaşanmış olsa gerek.” (ChY I/11-7).

1.2.2.3. Birleşik Çekim (Mürakkab Mayllar)

Bildirme ve tasarlama kipleri ile bildirilen ve tasarlanan hareketlerin görülen geçmiş zamanda, öğrenilen geçmiş zamanda veya şart şeklinde ortaya çıktığını veya çıkacağını ifade etmek için birleşik çekimlere başvurulur. Birleşik çekim iki çekimli fiilin bir araya gelmesinden, birlikte kullanılmasından ibarettir. Birleştirilen iki çekimden biri bir şekil ve zamanı, diğeri de başka bir şekil zamanı karşılayarak

birbirine bağlanan iki şekil ve zamanı birlikte ifade ederler. Bunun için tabii, çekimli fiillerden birinin fiil kökünün belirli bir mana taşımaması, böylece birleşen iki çekimin tek bir fiil kökü etrafında toplanması lazımdır (Ergin, 2009: 320).

Eski Türkçede er- (> ér-, é-, e-, i-) şeklinde gördüğümüz yardımcı fiil, fiillerin birleşik çekiminde kullanılan “esas yardımcı fiil”dir. Birleşik çekimde, söz dizimsel kurgunun yüklemi haline getirilmiş esas fiil ve o fiile bağlı olarak bir adet şekil ya da zaman eki, bir adet esas yardımcı fiil ve bu fiile bağlı olarak şahıs ifadesi taşıyan ek bulunur (Berbercan, 2012: 29).

Özbek Türkçesinde de birleşik çekimler, zaman ve kip ekleriyle anlatılan kılış veya oluşun hikâye ve rivayet edildiğini veya şarta bağlı olarak ortaya çıktığını ifade etmek için kullanılan e- ek-fiilinin yardımıyla kurulur (Coşkun, 2014: 140).

1.2.2.3.1. Hikâye Birleşik Çekimi (Hikoya Mürakkab Mayllar)

Fiil kipinin gösterdiği oluş ve kılışın geçmiş zamanda gerçekleştiğini bildiren çekim şeklidir. Asıl fiilin kipleri ile e- > i- fiilinin görülen geçmiş zamanının veya ekleşmiş şeklinin birleşmesi ile ortaya çıkar. Emir dışındaki bütün kiplerin hikâye şekli vardır (Coşkun, 2014: 140). Ancak incelenen eserlerde geniş zaman ve duyulan geçmiş zamanın hikâye birleşik çekimlerine rastlanmıştır.

1.2.2.3.1.1. Geniş Zamanın Hikâyesi (Hozirgi-Kelasi Zamon Hikoya Fe’li)

Geniş zamanın ifade ettiği anlamların geçmişte olduğunu gösteren, geçmişe aktarılmış sınırsız bir şimdiki zaman anlatan, ayrıca geçmişte süren bir hareketin, bir oluş veya bir kılışın artık devam etmediğini belirten birleşik zamandır (Coşkun, 2014: 141)

Tablo 1.19. Geniş zamanın hikâyesi şahıs çekimi

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-ar e-di-m	-ar e-di-k
2. Şahıs	-ar e-di-ng	-ar e-di-ngiz
3. Şahıs	-ar e-di	-ar e-di-lar

Yong’oq mag’zini kemitshga ham tishsiz milki bas kelmas edi. “Ceviz parçasını ısırsa da dişsiz olduğu için yiyemezdi. (ChY I/9-3).

Oynisa shukr qilar va dilida bir oz o'ksib ham qo'yardi. "Aynisa şükreder ve biraz iç çekerdi." (ChY I/11-3)

Ammo qarib ketgan bo'lsa ham ro'zgarga asqotib kelardi. "Ama ne kadar yaşlı olsa da geçime yardım ederdi." (ChY I/14-3).

Suv isitishga yarar edi. "Su ısıtmaya yarardı." (ChY I/20-3).

Ko'rinmas edi "Görünmezdi" (ChY IV/21-22).

O'zi ishonmas edi "Kendisi inanmadı." (ChY IV/17-28).

Og'zidan bunchalik so'zlar chiqishi chakana emas edi. "Ağızdan bu kadar söz çıkması küçük bir şey değildi." (ChY IV/38-28).

Chiqib keta bilmas edi. "Çıkıp gidemezdi." (ChY V/43-31).

Maqul ko'rardi. "Makul görürdü." (ChY VIII/7-36).

Dunyoni boshiga ko'tarar edi "Dünyayı başına yıkardı" (ChY VIII/12-37).

Kozlari yiltirar edi. "Gözleri parlardı" (ChY XLV/42-209).

Nimayam derdik. "Ne söyledik." (ChY XLVII/6-218).

Xotinlarning uvillab yig'lashi eshitilar edi. "Kadınların ağlayışı işitilirdi." (ChY LI/18-236)

Uni oiladan badarg'a qilishni anglatar edi. "Onu aileden kovmak anlamına gelirdi." (P XI/2-163).

Malakalarini oshirishga urinishar edi. "Becerilerini geliştirmeye çalışıyordu." (P XVII/20-231).

1.2.2.3.1.2. Duyulan Geçmiş Zamanın Hikâyesi (O'tgan Zamon Hikoya Fe'li)

Duyulan geçmiş zamanın hikâyesinde bu kip -gan, -kan, -qan sıfat fiil ekleri ve e- ek fiili yardımıyla teşkil edilir. Bu ekler, burada zaman eki olarak görev yaparlar (Coşkun, 2014: 144).

Tablo 1.20. Duyulan geçmiş zamanın hikâyesi şahıs çekimi

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-gan/-kan/-qan e-di-m	-gan/-kan/-qan e-di-k
2. Şahıs	-gan/-kan/-qan e-di-ng	-gan/-kan/-qan e-di-ngiz
3. Şahıs	-gan/-kan/-qan e-di	-gan/-kan/-qan e-di-lar

Ertalab non nattasiga arang olingan churrakdan bir shapalog'ini Oynisa tejab qolgan edi. "Sabah Aynisa, zar zor alınmış ekmekten el kadarını ayırmıştı." (ChY I/3-3).

Kechasi bilan dars tayyorlab chiqishgan edi. “Geceleyin ders hazırlamıştı.” (ChY IV/23-23).

Hech kim nasibasiz qolmagan edi. “Hiç kimse nasipsiz kalmamıştı.” (ChY LI/8-236).

To’y paytida ko’rgan edi “Düğün sırasında görmüştü” (P IV/37-67).

Hammayoqni motamsarolik tutgan edi “Her tarafı matem sarmıştı.” (ChY LI/32-236).

1.2.2.3.1.3. Gelecek Zamanın Hikâyesi (Kelasi Zamon Hikoya Fe’li)

Bu kip, -acak eki ve e- ek fiilinin yardımıyla teşkil edilir. Bu tipe edebi eserlerde rastlanır. Bu tipin olumsuz şekli yoktur. -y ekiyle yapılan gelecek zamanın hikâye şekli, şekil olarak gelecek zaman olmasına rağmen Türkiye Türkçesine şimdiki zamanın hikâyesi olarak aktarılır (Coşkun, 2014: 147-148). İncelenen romanlarda örneğine rastlanmamıştır.

Tablo 1.21. Gelecek zamanın hikâyesi şahıs çekimi

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-y-ajak e-di-m	-y-ajak e-di-k
2. Şahıs	-y-ajak e-di-ng	-y-ajak e-di-ngiz
3. Şahıs	-y-ajak e-di	-y-ajak e-di-lar

1.2.2.3.2. Rivayet Birleşik Çekimi (Eshitilganlik Mürakkab Mayllar)

Özbek Türkçesinde rivayet -miş < e-miş ve ekan kullanılarak teşkil edilir. Burada -miş < e-miş ve ekan zaman ifade etmez. Bunların görevi, bir nakil, bir anlatma, bir sonradan farkına varış ifade etmektedir. Bazen de, ifadeye az çok şüphe katarlar. Özbek Türkçesinde -miş eki ekan’dan daha az kullanılır. (Coşkun, 2014: 150). İncelenen eserlerde sadece geniş zamanın rivayetine rastlanmıştır.

1.2.2.3.2.1. Geniş Zamanın Rivayeti (Hozirgi Kelasi Zamon Eshitilganlik)

Bu kip; geniş zaman eki -r, -ar ve ekan kelimesi vasıtasıyla teşkil edilir. Bu kip; bir nakil, bir anlatma ifade etmekte kullanılır (Coşkun, 2014: 150).

Tablo 1.22. Geniş zamanın rivayeti şahıs çekimi

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-ar e-kan-man	-ar e-kan-miz
2. Şahıs	-ar e-kan-san	-ar e-kan-siz
3. Şahıs	-ar e-kan	-ar e-kan-lar

Har gal yong'oq solingan qutini qulflar ekan "Her seferinde ceviz kutusunu kilitlermiş" (ChY I/10-3).

1.2.2.3.3. Şart Birleşik Çekimi (Shart Mürakkab Mayllar)

Şart çekimi, hikâye ve rivayet çekimindeki gibi e- ile değil, bol- yardımcı fiili vasıtasıyla yapılır. Bu çekimdeki şahıs ekleri, basit şart çekimindeki gibidir. Üç birleşik çekim içinde çeşit ve kullanılış yaygınlığı bakımından en az olanı şart çekimidir (Öztürk, 1997: 212). Ancak her iki romanda da şartlı birleşik çekim örneğine rastlanmamıştır.

1.2.3. Fiillerde Soru (Fe'llarda Soroq)

Fiillerin soru şekli, bir oluş ve kılışın bir şahıs tarafından yapıp yapılmadığını anlamak ve öğrenmek amacına dayanan ve gramerimizde soru kategorisini oluşturan ektir (Korkmaz, 2009: 575). Genel Türkçede olduğu gibi Özbek Türkçesinde de çekimli bir fiili soru şekline sokmak için fiildeki şahıs eklerinden sonra -mi soru eki getirilir. Türkiye Türkçesinden farklı olarak -mi ekinin tek bir şekli olup fiile bitişik yazılır. İncelenen eserlerden tespit edilen örneklerden bazıları aşağıda verilmiştir.

Yetarmikin? "Yeter mi acaba?" (ChY I/3-7).

Ko'rsatganmisiz? "Gösterdiniz mi?" (ChY II/35-14).

O'rgatib qo'yipmanmi? "öğrettim mi?" (ChY VI/6-33).

Sizga munosibmikin? "Size uygun mu?" (ChY VII/31-34).

Xulqini aytasizmi "Karakterini söyler misiniz?" (ChY VII/4-35).

Buni unutib bo'ladimi? "Bunu unutabilir misin?" (ChY IX/5-41).

Yo seni ko'rgani chiqdimi? "Seni görmek için mi çıktı?" (ChY XLVII/11-213).

Shuni bilarmiding? "Bunu biliyor muydun?" (ChY XLVII/38-216).

Bormaymizmi? "Gitmeyecek miyiz?" (ChY XLVII/18-221).

Yig'layaptimi? "Ağlıyor mu?" (ChY L/28-229).

Qarovsizmi? "Bakımsız mı?" (ChY L/28-229).

O'lyaptimi? "Ölüyor mu?" (ChY L/28-229).

Endi amakim dadam bo'ladimi? "Şimdi amcam, babam mı oldu?" (ChY LI/4-232).

Marhumning yoniga qoyamizmi? "Merhumun yanına koyamaz mıyız?" (ChY LI/13-237).

Surnaysiz to'y to'ymi? "Trompetsiz dūgūn dūgūn mūdūr? (P IV/43-46).

Uch kunda boshqorong'i bo'ladimi? "Üç gün sonra başın ağrır mı? (P IV/2-67).

1.3. Çekimsiz Fiiller (Tuslanishsiz Fe'llar / Shaxssiz Fe'llar)

Çekimsiz fiillerle kastedilen fiilimsiler, dile anlatım gücü zenginliği ve kıvraklığı sağlamanın yanında anlatılmak isteneni kısa yoldan anlatma olanağı sağlayan, yancümle kurabilen, bağlaçların yerine geçebilen dil bilgisel unsurlardır. Fiilimsiler fiillerden türemelerine karşın fiillerin bütün özelliklerini göstermezler. Olumsuzluk eki, iyelik eki, çatı eki alabilirler ancak fiil çekimine girmedikleri için fiillerden ayrılırlar. Sıfat-fiiller dışındaki fiilimsilerde zaman kavramı da yoktur (Bayraktar, 2018: 3). İncelenen romanlardan tespit edilen fiilimsiler aşağıda gösterilmiştir.

1.3.1. İsim- Fiiller (Harakat Nomi)

Mastar eki olarak kullanılan isim-fiil ekleri, hareketin ya da durumun ismini karşılar. Özbek Türkçesinde fiil kök ve gövdelerine getirilen üç mastar eki bulunur: -(i)sh, -(u)v, -moq. Türkiye Türkçesindeki mastar eki -mA, Özbek Türkçesinde de mevcuttur. (Yıldırım, 2012: 226-227). İncelenen romanlarda yalnız -(i)sh ekli örneklere rastlanmıştır.

Uning dilini ishğol qilish uchun xohish kifoya emas. "Onun dilini meşgul etmek için istemek yetmez." (P XVII/39-231).

Jasur ularni chaqirishga qaror qildi. "Cesur onları çağırmaya karar verdi." (P XXII/16-257).

Keyin devordan sakradi o'zgarish yuz bermadi. "Sonra duvardan atladı ve hiçbir değişme olmadı." (ChY V/10-32).

Gaplashganingizdan keyin o'zingiz boring to'n kiyib kelasiz. "Konuştuktan sonra git ve kaftan giyip gel." (ChY V/26-35).

Shunaqa ishlar qilib yurishimiz aybmasmi? "Böyle işler yapmak bizim suçumuz değil mi?" (ChY IV/34-19).

Mart oyining o'rtalari bo'lishiga qaramay havo hali sovuq edi. "Mart ayının ortası olmasına rağmen hava hala soğuktu." (ChY IV/5-20).

1.3.2. Sıfat- Fiiller (Sifatdosh)

Sıfat fiil, sayı ve şahsa bağlı fiil çekimine girmeyen, fakat aldığı eklerle fiilin zamana bağlı olarak taşıdığı kavramı sıfatlaştırdığından kendisinde sıfat ve fiil niteliklerini birleştiren fiil şeklidir (Coşkun, 2014: 168).

Sıfat filler, zaman ifadesi taşımaları yönünden isim fillerden ayrılmaktadır (Banguoğlu, 1974: 422).

Özbek Türkçesi edebi dilindeki sıfat fiiller, hem sıfat, hem fiil özelliği göstermektedir. Sıfat fiiller, zaman, çatı, olumsuzluk kavramını ifade ettikleri için fiile benzemektedir. Ancak, sıfat fiillerdeki zaman kavramı, fillerdeki kadar kesin ve net değil, daha genel bir zamandır (Öz, 2001: 213). İncelenen romanlardan tespit edilen sıfat-fiiller aşağıda gösterilmiştir.

1.3.2.1. Geçmiş Zaman İfadesi Taşıyan Sıfat Fiiller

1.3.2.1.1. -miş

ko'mish “gömüş” (< ko'm- “gömmek”) (ChY IV/21-24), yemish “yemiş” (< ye- “yemek”) (ChY V/11-35).

1.3.2.2. Geniş Zaman İfadesi Taşıyan Sıfat Fiiller

1.3.2.2.2. -gan, -kan, -qan, -an

Özbek Türkçesi edebi dilinde en işlek sıfat fiil eki olan bu ek, /k/ ve /g/ sesleriyle biten fillere -kan; /q/, /g'/ sesleriyle bitenlere ise -qan şeklinde eklenmektedir (Öz, 2001, s. 214): olingan churakdan “alınan ekmekten” (ChY I/3-3), damlangan choyga “demlenen çaya” (ChY I/7-3), ivitilgan bo'lsa da “ıslatılmış olsa da” (ChY I/7-3), nurab ketgan hovlining “dökülüp giden avlunun” (ChY I/12-3), ekilganligini “ekilmişliğini” (ChY I/13-3), qarib ketgan bo'lsa “yaşlanıp gitmiş olsa da” (ChY I/14-3), qoraxat kelmagan “kara haber gelmeden” (ChY I/35-3), aza ochilmagan “yas tutmayan” (ChY I/35-3), tizza bo'yi qalinlashib ketgan loy “diz boyu yükselen balçık” (ChY I/13-3), it sudragan zanjirdek “itin sürüdüğü zincir gibi” (ChY I/16-3), yotgan uy “kaldıkları ev” (ChY I/ 18-3), qo'yilgan erining g'aladonsiz stoli “koyulmuş çekmecesiz masa” (ChY I/22-4), kelinchaklik sepi bilan kelgan samovar “gelinlik çeyizi ile gelen semaver” (ChY I/23-4), ketganiga “gittiğine” (ChY I/ 34-4), qish

kirganda “kış girdiğinde” (ChY I/38-4), men o’rtada turgan odamman “ben ortada duran adamım” (ChY I/41-5), kelganda “geldiğinde” (ChY I/10-6), keltirmagan edi “getirmemişti” (ChY I/39-7), qurbi yetmaganlar “gücü yetmeyenler” (ChY I/18-8), taxtadan qurilgan do’kon darchasi “tahtadan kurulan dükkan penceresi” (ChY II/41-8), yuz yillab davom etib kelayotgan marosimlar “yüz yıllar devam eden merasimler” (ChY II/9-10), o’lik chiqqan uyda “özü çıkan evde” (ChY II/2-15), arab alifbosida bosilgan o’tgan kunlar “arab alfabesiyle yazılmış Ötken Künler” (ChY II/3-19), sen bo’lmaganingda “sen olmadığında” (ChY IV/27-26), ajal keltirgan uruch “ecel getiren savaş” (ChY V/20-30), aytadigan javoblar “söylenen cevaplar” (ChY IX/30-39), parda bilan ajratilgan ichkari “perde ile ayrılan içeri” (ChY LI/17-236), keltirilgan dalillar “getirilen deliller” (ChY LI/42-238), illab ishlatilmagan uch-to’rtta ko’rpa-yostiqlik “yıllardır kullanılmayan üç dört yorgan yastık” (ChY L/5-228), vaqt-soati kelganda “vakti saati geldiğinde” (ChY XLVIII/23-225), muqaddasning dili yorishgandek bo’ldi. “mukaddesin dili yanıyormuş gibi oldu.” (ChY XLVII/1-216), buyruq beradigan komandirlar bor “emir veren komutanlar var” (ChY XLVII/30-217), to’yni o’zi o’tkazgandek “dügünü kendisi ayarlamış gibi” (P IV/18-57), yod olingan bayt “ezberlenmiş ayet” (P IV/36-86), rozi bolgandek “razı olmuş gibi” (P IV/7-95), eshitmagandek “duymamış gibi” (P V/16-109), uyg’ongandek “uyanmış gibi” (P V/46-109), uyiga kirip borganida “evine girdiğinde” (P XI/24-163), Jasurning Barnoga bo’lgan tuyg’usi “Cesur’un Berna’ya olan duygusu” (P XI/12-183), xotini yumshagan bo’lsa “karısı yumuşadıysa” (P XI/29-197), bannadan chiqqanida “banyodan çıktığında” (P XI/37-197).

1.3.2.3. Gelecek Zaman İfadesi Taşıyan Sıfat Fiiller

1.3.2.3.1. -(a)digan, -(y)digan, -(a)dirg’an

Bu sıfat fiil eki, ünlü ile biten fiillere -y, ünsüzle biten fiillere -a zarf fiilinden sonra eklenir. Bu ek ile yapılan sıfat fiil, şahsın veya nesnenin gelecek zamanda meydana gelecek hareketi ve durumu ile ilgili niteliğini bildirir (Öz, 2001: 218).

Çok kullanılan bir sıfat fiildir. Türkiye Türkçesine -an ve -acak olan şekilde aktarılabilir (Buran vd., 2018, s. 63).

Qachon yopilmaydigan ayvonda “Ne zamandır kapanmayan terasta” (ChY I/27-4), tushunib bo’lmaydigan chiyillashlar “anlaşılmayacak olan çığlıklar” (ChY II/6-9),

suvi tinmaydigan ariq “suyu durmayacak ark” (ChY IV/19-21), qo’li har narsaga yetadigan odam “eli her şeye yetişecek adam.” (ChY V/38-29), u tushunadigan yigit “o anlayacak yigit” (ChY LI/6-235), inkor qilib bo’lmaydigan ifoda “inkâr edilemeyecek ifade” (ChY LI/9-239).

1.3.2.4. Şimdiki Zaman İfadesi Taşıyan Sıfat Fiiller

1.3.2.4.1. -(a)yotgan

Yat- fiilinin sözlük anlamını kaybetmesi ve bu şekil üzerine -gan sıfat fiil ekinin eklenmesiyle -yotgan sıfat fiil eki meydana gelmiştir. Bu sıfat fiil eki, fiil köklerine eklenerek şahıs veya nesnenin içinde bulunan zamandaki hareket ve durumu ile ilgili niteliğini bildirir. (Öz, 2001: 217)

Az görülen bir sıfat fiil eki olup Türkiye Türkçesine -mekte olan şeklinde çevrilebilir (Buran ve Alkaya, 2018: 63).

Eserlerden tespit edilen bazı örnekler şunlardır: : ketishayotgan sigir “çıkarılmakta olan inek” (ChY I/15-6), o’layotganlar “ölmekte olanlar” (ChY IV/30-24), o’sib kelayotgan qiz “büyümekte olan kız” (ChY XLVI/38-212), darsga kirib ketayotgan Oynisa “derse girmekte olan Aynisa” (ChY LI/39-233), endi qaddrdon bo’lib kelayotgan maktab “şimdi kıymetli olmaya başlayan okul” (ChY LI/22-235), Barno uyidan chiqip ketayotganida Jasur uni quchib “Cesur, evinden çıkmakta olan Berna’ya sarılıp” (P VI/1-122).

1.3.3. Zarf-Fiiller (Ravishdosh)

Zarf fiiller, cümlede yüklem anlamını çeşitli yönlerden etkileyen, fiilden bazı eklerle yapılmış, şahıs ve zaman belirtmeyen zarf görevinde kelimelerdir (Coşkun, 2014: 169). İncelenen romanlarda görülen zarf-fiil ekleri aşağıda verilmiştir:

1.3.3.1. -gach, -kach, -qach

Jimib turgach “sustuktan sonra” (P XI/42-197), tilovat yugagach “tilavet okuduktan sonra” (ChY IV/19-16), ertagacha yod olishim kerak “yarına kadar ezberlemem gerek” (ChY IV/21-25).

1.3.3.2. -ganda, -kanda, -qanda (< -gan, -kan, -qan+dA)

Bermoqchi bo'lganda “vermek istediğinde” (ChY I/ 25-4), juda zarur bo'lganda “çok gerekli olduğunda” (ChY II/ 7-15), Muqaddas uyiga kirganda “Mukaddes eve girdiğinde” (ChY IV/11-20), qaraganda “gördüğünde” (ChY LI/43-238).

1.3.3.3. -Gincha, -qincha, -Guncha (< -Gin, -qun+cha)

Kelguncha “gelinceye kadar” (ChY IV/9-25), tovushi chiqmaguncha “sesi çıkana kadar” (ChY IV/11-34), qilguncha “yapana kadar” (ChY V/34-13).

1.3.3.4. -may

Maktabga qadam bosmay ketdi “Mektebe adım atmadan gitti.” (ChY IV/4-25), Ha topdim deya qichqirdi muqaddas hech narsani qidirmay va hech narsani topmay. “Evet buldum diye haykırdı Mukkaddes, hiçbir şey aramadan ve hiçbir şey bulamadan.” (ChY IV/40-25), Tovush eshitilmay qolmaydi “Ses işitilmeden kaldı” (ChY IV/44-25), orqasiga qayrilmay “arkasına dönmeden” (ChY XLVII/1-219).

1.3.3.5. -(i)b

tejab qolgan edi. “tasarruf etti” (ChY I/3-3), bo'lashib berdi. ”bölüşüverdi” (ChY I/ 4-3), qarib ketgan bo'lsa “yaşlanıp gitmiş olsa da” (ChY I/14-3), daraxt tarvaqaylab “ağaç dallanıp” (ChY I/21-3), yong'ir oqib “yağmur yağıp” (ChY I/14-4), uy ichkari xona bo'lib “evin içi oda olup” (ChY I/18-4), eshitib “işitip” (ChY I/5-5), ko'z tashlab “göz atarak” (ChY I/ 17-6), jilmayib “gülümseyip” (ChY I/ 44-6), orqasiga tisarilib “geri çekilip” (ChY I/ 18-7), tajribasizlik qilib “tecrübesizlik edip” (ChY I/ 10-8), samovar keltirib “semaver getirip” (ChY XLVII/36-219), uyga kirib “eve girip” (ChY XLVI/37-211), apil-tapil tilovat kilib “apal-topal okuyup” (P IV/2-46), xabar olib “haber alıp” (P IV/16-46), ko'zlariga tikilip “gözlerine bakıp” (P V/18-109), Jasur uni quchib “Cesur ona sarılıp” (P VI/1-122), inkor kilip “inkar edip” (P XI/49-157), o'z gapida turib “sözünü tutup” (P XI/16-166), ko'zlari qizarib “gözleri kızarıp” (P XI/31-197), oshonaga kirib “mutfığa girip” (P XI/33-197).

SONUÇ

Son dönem Özbek edebiyatının önemli isimlerinden Uçkun Nazarov'un *Chayon Yili* ve *Paymona* adlı romanlarındaki fiillerin dil bilgisel incelemesinin yapıldığı bu çalışmada aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

- 1) Romanlarda en sık görülen isimden fiil yapan yapım ekleri +la-, +lan- ve +laş ekleridir: : bog'la- "bağlamak" (< bog' "bağ") (P IV/ 4-45), ishlan- "işlenmek" (< ish "iş") (ChY II/2-11), qalinish- "kalınlaşmak" (< qalin "kalın") (ChY I/13-4).
- 2) Fiilden fiil yapma eklerinden romanlarda en sık görülen -DUr-, -l-, -mA-, -n-, -ş- ekleridir: surishtir- "soruşturmak" (< surish- "soruşmak") (ChY I/24-5), ekil- "ekilmek" (< ek- "ekmek") (ChY I/13-3), tushunma- "düşünmemek" (< tushun- "düşünmek") (P IX/14-146), ko'rin- "görünmek" (< ko'r- "görmek") (ChY II/42-11) (P X/10-152), bo'lash- "bölüşmek" (< bo'l- "bölmek") (ChY I/4-3).
- 3) Bir isim ve bir yardımcı fiilden oluşan birleşik fiillerde romanlarda en sık kullanılan yardımcı fiiller, bo'l "olmak", ber- "vermek" ve qil- "kılmak" fiilleridir: paydo bo'l- "ortaya çıkmak" (P IV/2-46), dalolat ber- "işaret vermek" (P XI/13-183), sabr qil- "sabretmek" (ChY VIII/7-118).
- 4) Özbek Türkçesinde olduğu gibi incelenen romanlarda da yeterlilik fiili çoğunlukla ol- "almak" yardımcı fiili ile yapılmıştır: Botir anlay olmadı. "Batur anlayamadı." (P XXIII/39-269).

5) Eserlerde duyulan geçmiş zaman ekinin -gan, -kan, -qan sıfat-fiil eki ve -(ib) zarf-fiil eki ile olmak üzere iki tipi görülmüştür: O'tib ketgan "Geçip gitmiş" (ChY I/ 22-3), Echkini pulini beripti. "Keçinin parasını vermiş" (ChY I/27-6).

6) Eserlerde -A/-y ve -yap eki ile olmak üzere iki tip şimdiki zaman çekimine rastlanmıştır: Har kuni azonda Oynisani qaynonasi uyg'otadi. "Her gün ezanda Oynisa'yı kaynanası uyandırıyor" (ChY II/30-8), Bolalarning ovozi kelyapti "Çocukların sesi geliyor." (ChY LI/23-234).

7) Gelecek zaman çekiminin de iki tipi söz konusu olup biri -a/-y, diğeri -ayotgan/ -adigan ekleri ile yapılır. Özbek Türkçesinde olduğu gibi incelenen romanlarda da -a/-y ekleri hem şimdiki hem de gelecek zaman işleviyle kullanılmıştır. Kimi örneklerde ekin geniş zaman işlevine de rastlanmaktadır: O'zim aytaman "Kendim söyleyeceğim" (ChY XLVI/44-212).

8) İncelenen romanlarda tasarlama kiplerinden dilek-şart kipi -sa eki ile, gereklilik kipi "-ish+iyelik eki+kerak yapısı" ile yapılmış, istek çekimine dair ise herhangi bir örneğe rastlanmamıştır: Sizni ko'rsam. "Sizi görsem" (ChY IV/26-27), Ertagacha yod olishim kerak. "Yarına kadar ezberlemem gerek." (ChY IV/20-25).

9) Fiillerin birleşik zamanlı çekimleri edi, ekan ek-fiilleri ile kurulmuştur: Suv isitishga yarar edi. "Su ısıtmaya yarardı." (ChY I/20-3), Har gal yong'oq solingan qutini qulflar ekan "Her seferinde ceviz kutusunu kilitlemiş" (ChY I/10-3).

10) Özbek Türkçesi edebi dilinde olduğu gibi romanlarda da en işlek sıfat fiil eki: -gan, -kan, -qan ekidir: damlangan choyga "demlenen çaya" (ChY I/7-3), aytadigan javoblar "söylenen cevaplar" (ChY IX/30-39).

11) Romanlarda en işlek kullanılan zarf fiil eki (i)b ekidir: qarib ketgan bo'lsa "yaşlanıp gitmiş olsa da" (ChY I/14-3), oshonaga kirib "mutfığa girip" (P XI/33-197).

Tablo1.23. İsimden-fiil yapım ekleri

Fiil	Ek	Örnek
at “ad, isim”	+A-	ata- “ad koymak” (ChY IV/27-13).
yosh “genç”	+Ar-	yashar “gençleşmek” (ChY IV/39-23).
keng “geniş”	+Ay- (<+A-y- <+A-d-)	kengay- “genişlemek” (ChY V/12-30).
al “hile”	+DA-	alda- “aldatmak” (ChY V/8-29).
hay “nida”	+K-, +IK-, +UK-	hayiq “korkmak” (ChY IV/26-18).
bog’ “bağ”	+IA-	bog’la- “bağlamak” (P IV/ 4-45).
zor “zor”	+IA-n- (<+IA-n-)	zorlan- “zorlanmak” (ChY V/8-31).
joy “yer”	+IAş- (< +IA-ş-)	joylash- “yerleşmek” (ChY II/11-18).
ing “inlerken çıkarılan ses anlamına gelen kelime”	+rA-	ingra- “inlemek, feryat etmek” (ChY IV/24-22).

Tablo 1.24. Fiilden-fiil yapım ekleri

Fiil	Ek	Örnek
sor- “sormak”	-A-	so’ra- “bilgi almak” (ChY IV/25-25).
qayt- “dönmek”	-Ar-	Qaytar- “döndürmek” (ChY II/15-13).
o’l- “ölmek”	-DUr-	o’ldir- “öldürmek”n(P XI/10-177).
yot- “yatmak”	-GUz-, -KUz-	yotqiz- “yatırmak” (ChY IV/32-22).
ek- “ekmek”	-l-	ekil- “ekilmek” (ChY I/13-3).
bil- “bilmek”	-mA-	bilma- “bilmemek” (ChY IX/16-42).
ko’r- “görmek”	-n-	ko’rin- “görünmek” (ChY II/42-11) (P X/10-152).
pish- “pişmek”	-r-	pishir- “pişirmek” (ChY I/14-8).
kul- “gülme”	-ş-	kulish- “gülüşmek” (ChY IX/44-41) (P XI/10-177).
quri- “kurumak”	-t-	qurit- “kurutmak” (ChY I/ 18-3).
em- “emmek”	-z-	emiz- “emzirmek” (ChY IV/43-21).

Tablo 1.25. Haber kipleri

Fiil	Ek	Örnek
Och-	Görülen Geçmiş Zaman -di	Qozon tuvog’i ochilmadi, sovuqligicha qoldi. “Kazanın kapağı açılmadı, soğuk kaldı.” (ChY I/2-3).
yig’la- kel-	Duyulan Geçmiş Zaman -gan, -kan, -qan -(i) btir, -(u)btur	Yo suvdan bo’lgan yo yig’lagan “Ya sudan olmuş ya da ağlamış” (P XI/31-197). O’sha kelipti. “ O gelmiş” (ChY XLVI/28-212).
asr-	Geniş Zaman -r, -ar, -ur	Soyasi jaziramadan asrar. “Gölgesi sıcaktan korur.” (ChY I/16-3).
semir- kiy-	Şimdiki Zaman -a/-y- -yap	Yem yesa, semiradi. “Yem yese etlenir” (ChY I/ 32-5). Otasining kiyimlarini kiyiyapti. “Babasının kıyafetlerini giyiyor.” (ChY IV/36-26).
o’l- yoz-	Gelecek Zaman -A, -y -ayotgan/ -adigan	O’zimni o’ldiraman “Kendimi öldüreceğim” (P XI/25-183). Yozg’irayotganim yoq. “Yazmıyorum.” (ChY II/1-13).

Tablo 1.26. Dilek kipleri

Fiil	Ek	Örnek
bo’l-	Dilek-Şart Kipi	Og’zidan gullab qo’ysa ish chatoq bo’ladi. “Eğer ağzından kaçırırsa ortalık karışır.” (ChY V/9-32).
orttir-	Emir Kipi (Buyruq Mayli)	Biron yil ishlab tajriba orttirsin. “Herhangi bir yıl çalışıp tecrübe kazansın.” (ChY L/28-227).
	İstek Kipi (İstak Mayli)	Eserlerde örneğine rastlanmamıştır.
boshla-	Gereklilik Kipi	Aslida shu mashmashani boshlashi kerak emas edi. “Aslında bu karmaşayı başlatmamalıydı.” (P XI/23-197).

Tablo 1.27. Şahıs Ekleri

Ek			Örnek
Birinci Tip (Zamir Kökenli) Şahıs Ekleri			<p>Qaytib kelib opamga aytaman. “Geri dönüp kardeşime söyleyeceğim.” (ChY IX/22-41).</p> <p>Endi nimadan umid qilasan? “Şimdi neyden ümit edeceksin?” (ChY VIII/11-38).</p> <p>Keliningizga tortiq qilarsiz dedi. “Gelininize hediye edersiniz dedi.” (ChY II/29-17).</p> <p>Bu oqshom ham o’choqqa o’t yoqilmaydi. “Bu akşam da ocakta ateş yakılmayacak.” (ChY I/1-3).</p> <p>Haddan tashqari qurbon berayapmiz “Haddinden fazla fedakârlık yapıyoruz” (P VI/17-130)</p> <p>İnsaf qilarsizlar. “İnsaf edersiniz.” (ChY I/21-5).</p>
	Teklik	Çokluk	
1. Şahıs	-man	-miz	
2. Şahıs	-san	-sanlar	
Nezaket	-siz	-sizlar	
3. Şahıs	Ø	-lar	
İkinci Tip (İyelik Kökenli) Şahıs Ekleri			<p>O'z ko'zim bilan ko'rdim “Kendi gözlerimle gördüm” (ChY XLVII/11-221).</p> <p>Ularning ishlarini ko’rasan. “Onların işlerini yap” (P IV/21-51).</p> <p>Ammo qarib ketgan bo’lsa ham ro’zgarga asqotib kelardi. “Ama ne kadar yaşlı olsa da geçime yardım ederdi.” (ChY I/14-3).</p> <p>Yo’satdan bo’lganidan esankirab qoldik. “Aniden hayrete düştük.” (ChY II/2-13).</p> <p>Mol bozorini surishtirsangiz “Mal pazarını soruştursanız” (ChY I/24-5).</p> <p>Ko’rishdilar “Görüştiler” (ChY I/14-6).</p>
	Teklik	Çokluk	
1. Şahıs	-m	-k	
2. Şahıs	-ng	-nglar, -ngiz	
Nezaket	-ngiz	-ngizlar	
3. Şahıs	Ø	-lar	
Üçüncü Tip (Emir Çekiminde Kullanılan) Şahıs Ekleri			<p>Xudo ko’rsatmasin. “Allah göstermesin.” (ChY I/35-5).</p> <p>Meni ovora kilmang. “Beni çaresiz bırakmayın.” (ChY I/38-5).</p>
	Teklik	Çokluk	
1. Şahıs	-ay	-aylik	
2. Şahıs	Ø, -gin	-ng, - (i)ngiz	
3. Şahıs	-sin	-sinlar	

Tablo 1.28. Fiilimsiler

Ek	Örnek
İsim-Fiiller -(i)sh,	Jasur ularni chaqirishga qaror qildi. “Cesur onları çağırma kararı verdi.” (P XXII/16-257).
Sıfat- Fiiller -mIş -gan, -kan, -qan, -an -(a)digan, -(y)digan, -(a)dirg’an -(a)yotgan	yemish “yemiş” (< ye- “yemek”) (ChY V/11-35). rozi bolgandek “razı olmuş gibi” (P IV/7-95), suvi tinmaydigan ariq “suyu durmayacak ark” (ChY IV/19-21), Barno uyidan chiqip ketayotganida Jasur uni quchib “Cesur, evinden çıkmakta olan Berna’ya sarılıp” (P VI/1-122).
Zarf-Fiiller -gach, -kach, -qach -ganda, -kanda, -qanda (< -gan, -kan, -qan+dA) -Gincha, -qincha, -Guncha (< -Gin,-qun+cha) -may -(i)b	Jimib turgach “sustuktan sonra” (P XI/42-197), Muqaddas uyiga kirganda “Mukaddes eve girdiğinde” (ChY IV/11-20), Kelguncha “gelinceye kadar” (ChY IV/9-25), orqasiga qayrilmay “arkasına dönmeden” (ChY XLVII/1-219). inkor kilip “inkar edip” (P XI/49-157),

KAYNAKÇA

- ABDURAHMONOV, F. S. (1973), O'zbek Tilining Tarixiy Grammatikasi, *O'qituvchi Nashriyoti*, Taşkent.
- AKAR, Ali, (2016), Türk Dili Tarihi, *Ötüken Neşriyat*, İstanbul.
- ALİBEKİROĞLU, Sertan (2018), “Türkiye Türkçesinde Yarı Yardımcı Fiiller”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S.15, s.1140-1147.
- ARGUNŞAH, Mustafa (2018), Çağatay Türkçesi, *Kesit Yayınları*, Ankara.
- ATAK, H. Ş. (2004). Özbek Türkçesinde Sıfat Fiil Ve Zarf Filler, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1974), Türkçenin Grameri, *Baha Matbaası*, İstanbul.
- BAYRAKTAR, Nesrin (2018). Türkçede Fiilimsiler, *Türk Dil Kurumu Yayınları*, Ankara.
- BERBERCAN, Mehmet Turgut (2012), Türkçede Fiil Çekiminin Kuruluşu Üzerine Değerlendirmeler, *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, C. 5, S.5, s.25-36.
- BURAN A., ALKAYA E. (2018), Çağdaş Türk Yazı Dilleri (Güneydoğu/Karlık Grubu), Akçağ Yayınları, Ankara.
- CANPOLAT, M. (2002), Çağatay Dili ve Edebiyatı, *Türkler Ansiklopedisi VIII, Yeni Türkiye Yayınları*, s. 1354-1369, Ankara.
- COŞKUN, M. V. (2014), “Özbek Türkçesi Grameri”, *Türk Dil Kurumu Yayınları*, Ankara.
- DELİCE, H. İ. (2022, Aralık), Yüklem Olarak Türkçede Fiil, *C.Ü Sosyal Bilimler Dergisi*, C.26, s.185-212.
- DEVLET, N. (1992). Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, *Türk Kültürünü*

Araştırma Enstitüsü, Ankara.

- DOĞAN O., ERDOĞAN A. (2017), Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa), Berikan Yayınevi, Ankara.
- ECKMANN, J. (1988), Çağatayca El Kitabı, çev. Günay Karaağaç, *Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.*
- ECKMANN, J. (1964), “Çağatay Edebiyatının Son Devri (1800-1920)”, TDAY-Belleten 1963, TDK Yayınları, s. 121-156, Ankara.
- ERASLAN, K. (1993) Çağatay Edebiyatı, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi VIII*, s. 168-176.
- ERDEM UÇAR, F.M. (2016), Çağatay Türkçesinde Tasvir Fiilleri, *Türkbilig, Ankara*, s.21-56.
- ERDEM, M. D., KARATAŞ, M., & HİRİK, E. (2015), Yeni Türk Dili, *Maarif Mektepleri, Ankara.*
- ERGİN, M. (1992), “Doğu Türkçesi (Çağatayca)”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, S.A-23, C.2, Ankara.
- ERGİN, M. (2009), “Türk Dil Bilgisi”, *Bayrak Yayın*, İstanbul.
- GÖK, Ö., TÜRKER, Ö. (2022), Çağatay Hanlığı'nın Dağılması Sonrası Tuğluk Timur Han'ın Merkezleşme Politikası ve Emir Kamerüddin İsyanı, *Türk Tarih Araştırmaları Dergisi*, S:1, s:112-128.
- GÖMEÇ, S. Y., FİDAN, A. G. (2022, Temmuz), Özbek Tarihi ve Kültürüne Genel Bir Bakış, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 8, s.749-776.
- GÜNER, G. (2021), “Karahanlı Türkçesinde Fiil”, *Türk Dil Kurumu Yayınları*, Ankara.
- İLKER, A. (1997), “Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil”, *Türk Dil Kurumu Yayınları*, Ankara.
- KAFALI, M. (1970), Cuci Ulusu ve Ak-Orda (Altı-Orda), Gök-Orda Hanlıkları, *Tarih Dergisi*, s. S.24, s.59-68.
- KALAN, E. (2012, Temmuz), Tarihi Kaynaklara Göre Cüçi Adının Kökeni ve Cengiz Kağan'a Oğul Olma Sorunsalı, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 27, S. 1, s.119-130.
- KARAHAN, L. (2017), Türkçede Söz Dizimi, *Akçağ Yayınları*, Ankara.
- KARATAŞ, M. (2019), Her Yönüyle Türk Dili, *Kimlik Yayınları*, Kayseri.
- KIRLI, E. (2019), Cengiz Han'ın Hayatı ve Askeri Seferleri, *Eskişehir Osmangazi*

- Üniversitesi Tarih Dergisi*, C. 2, S.1 s. 84-111.
- KORKMAZ, Z. (1990), Göktürkçede İsimden Fiil Türeten Ekler Ve Köken Yapıları Üzerine, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Türk Dil Kurumu, (s.141-149). Ankara.
- KORKMAZ, Z. (2009), Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- MERHAN, A. (2007), Yazılı Özbek Edebiyatı, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.31, S.2, s.125-138.
- MERHAN, A. (2008), Özbek Dilinde Betimleyici (Deskriptif) Eylemler, Türklük Bilgisi Araştırmaları, s. 369-385.
- NASEEM, M. H. (2016), Çağatay, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde Fiil İşletimi (Kişi-Olumsuzluk-Zaman-Soru), Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi.
- ÖLMEZ, Z. (2007). Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi , s. C. 5, S. 9, s. 173-219.
- ÖZ, A. (2001), Özbek Türkçesi Edebi Dilinde Sıfat Fiiller, Dergi Park, C.14 S.1 s.213-227.
- ÖZTÜRK, R. (1997), Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- SAYFULLAYEVA, R. M. (2009), Modern Özbek Edebi Dili, Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek ve Ortaöğretim Özel Eğitim Bakanlığı, Taşkent.
- SHUKUROV, S. (1976), Özbek dilinde Fiil Zamanlarının Gelişimi, Özbekistan SSR "Fan" Yayınları, Taşkent.
- ŞÇERBAK, A. M. (2019), Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler (Fiil), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TEKİN, T., ÖLMEZ Ö. (2003), Türk Dilleri-Giriş, *Yıldız Dil ve Edebiyat*, İstanbul.
- TOGAN, Z. V. (1981), Umumi Türk Tarihi'ne Giriş, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Türk Dil Kurumu (2019), Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I Fiil Basit Çekim, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- UÇAR, F. M. (2016), Çağatay Türkçesinde Tasvir Filleri, *Türkbilig*, 21-56.
- UÇAR, F. M. (2003), Özbek Türkçesinde İsim ve Fiil Çekim Ekleri, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Niğde.
- USLU, E. (2011), Sibir Hanlığı'nın Kuruluşu Gelişimi ve Yıkılışı, Balıkesir

Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir.

ÜŞENMEZ, E. (2011), Modern Özbek Edebiyatı, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, s. C. 4, S. 19, s. 115-169.

ÜŞENMEZ, E., BOLTABAYEV, S., & TUĞLACI, G. (2016), Özbekçe-Türkçe Sözlük, Türk Dünyası Vakfı, İstanbul.

YILDIRIM, Hüseyin (2012). Özbek Türkçesi (Dil Bilgisi-Alıştırmalar-Konuşma-Metinler), Gazi Kitabevi, Ankara.

YULDASHEV, M., SAĞLAM S. (2020), Bağımsızlık Dönemi Özbek Edebiyatı, (edt.) SÖYLEMEZ, O., Ateş, Ö. F., Türk Dünyasında Çeyrek Asırlık Edebi Tecrübe: Milli Ruh ve Edebiyata Yansıması (s. 139-157), *Bengü Yayınları*, Ankara.

<https://dagyeliverlag.com/produkt/uchqun-nazarov-das-jahr-des-skorptions/> (20 Temmuz 2023).

<https://adabiyot.islamonline.uz/kitoblar/malumot/607-maqola.html> (20 Temmuz 2023),

<https://arboblar.uz/ru/people/nazarov-uchkun-igamberdyevich> (20 Temmuz 2023).

<https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/uchqun-nazarov/> (27 Temmuz 2023).